

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Δ. ΒΑΛΛΗΣ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ

(15ος – 20ός αι.)

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2014

4

Ο ΛΟΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ ΚΑΙ Η ΕΜΠΛΟΚΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΚΟΛΛΥΒΑΔΙΚΗ ΕΡΙΔΑ

4.1 Καταγωγή

Ο λόγιος μοναχός Βησσαρίων, που το κοσμικό του όνομα ήταν Βασίλειος Χατζηλάσκαρης, γεννήθηκε στη Ραψάνη¹ Λάρισας κατά το έτος 1735¹ ή 1738¹. Ήταν αδελ-

---

¹ Γρηγόριος μοναχός, *Περί της εν Κουτλουμουσίου Μονής γενομένης Συνόδου διά πατριαρχικής προσταγής περί του ζητήματος των Μνημοσύνων* (Εκ Βουκουρεστίου Δαχίας, Μαΐου 1812), κώδ. 281 μονής Παντελεήμονος του Αγίου όρους, σ. 154. Πρβλ. Θεοδώρητος ιερομόναχος, *Αθανασίου του Παρίου, Δήλωσις της εν τω Αγίω Όρει ταραχών αληθείας, (Ιστορία και Θεολογία του Κολλυβαδικού κινήματος βάσει ανεκδότων χειρογράφων)*, Αθήναι 1988, 92· Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα ή Ελληνικόν θέατρον, ανατύπωσις α' εκδόσεως, επιμέλεια-εισαγωγή-ευρετήριο: Τάσου Γριτσόπουλου*, Αθήναι 1972, 209· Κων. Σάθας, *Νεοελληνική φιλολογία, Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, εν Αθήναις 1868, 571· Σέργιος Μακραιός, *Υπομνήματα εκ-*

κλησιαστικής ιστορίας (1750-1800), στην έκδοση: Κων. Σάθας, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, εν Βενετία 1872, τ.Γ', 277· Καισάριος Δαπόντες, *Ιστορικός κατάλογος των καθ' ημάς χρηματισάντων επισήμων Ρωμαίων (1700-1784)*, στην έκδοση: Κων. Σάθας, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, ό.π., τ.Γ', 133· Β. Μυστακίδης, «Συμβολή εις την ιστορίαν των εν Ιωαννίνους σχολείων, (Σχολή του Γκιούμα-Ανέκδοτα ταύτης σιγίλλια)», *Παρνασσός* 10 (1886), 62 σημ. 1· Χαρίσης Πούλιος, «Κατάλογος των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Μακεδόνων από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της εθνεγερσίας μετά συντομωτάτων βιογραφικών σημειώσεων», *ΜΗΠΣ* 4 (1911), 174· Μαν. Γεδεών, *Αποσημειώματα χρονογράφου (1800-1913)*, εν Αθήναις 1932, 115· Ν. Μπουγάτσος, «Βησσαρίων», *ΘΗΕ* τ.3, 854· Χαρ. Τζώγας, *Η περί μνημοσύνων έρις εν Αγίω Όρει κατά τον ΙΗ' αιώνα*, [ΕΕΘΣΠΘ, Παράρτημα αρ. 3], Θεσσαλονίκη 1969, 60· Κων. Παπουλίδης, *Το κίνημα των Κολλυβάδων*, [Εκκλησιαστικά εκδόσεις εθνικής εκατονπεντηκονταετηρίδος αρ.7], εν Αθήναις 1971, 42· Μάρκος Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, Αθήνα 1972, 68· Βασ. Κοντοβάς, «Η περί μνημοσύνων έρις και η διδασκαλία περί του μέλλοντος της ψυχής μετά θάνατον», *ΓΠ* 71 (1988), 578· Ανώνυμος, «Βησσαρίων», *ΕΠΛΜ* τ.14, 171· Κων. Ακριβόπουλος, *Το Κολλυβαδικό κίνημα. Η τελευταία φιλοκαλική αναγέννηση*, εκδ. Τέριος, Κατερίνη 2001, 128.

¹ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα*, 209. Ν. Μπουγάτσος, *Βησσαρίων*, 854· Ιωάννης Χρυσικός, «Από τις θεολογικές έριδες της Εκκλησίας. Ο λόγιος μοναχός Βησσαρίων από τη Ραψάνη πρωτεργάτης της καταδίκης της αιρέσεως των Κολλυβάδων», *Ραψάνη* τχ.1 (Νοέμ.-Δεκ. 1984), Περίοδος Β', 15· Ανώνυμος, «Βησσαρίων», 171.

φός του περίφημου εκκλησιαστικού υμνογράφου Αναστασίου Χατζηλάσκαρη². Η επωνυμία του προκύπτει από τη μνημόνευση του Αναστασίου στη μεγαλογράμματη επιγραφή της αργυρής λειψανοθήκης του Νεομάρτυρα Αγίου Γεωργίου του εκ Ραψάνης: «Ο ΕΝΔΟΞΟΣ ΝΕΟΜΑΡΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΘΛΗΣΑΣ ΕΝ ΤΥΡΝΑΒΩ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1818 ΕΠΙ ΒΑΛΗ ΠΑΣΙΑ ΥΙΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΙΑ ΗΤΟΝ ΥΙΟΣ ΧΑΤΖΗ ΛΑΣΚΑΡΕΩΣ ΥΙΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΕΙΟΥ ΨΑΛΤΟΥ ΚΑΙ ΜΗΤΡΟΣ ΣΜΑΡΑΓΔΑΣ ΘΥΓΑΤΡΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΑΚΕΛΑΡΙΔΟΥ»³.

4.2 Σπουδές

Αφού παρακολούθησε τα εγκύκλια μαθήματα στη γενέτειρά του, κατόπιν μαθήτευσε στη Μαρουτζαία Σχολή των Ιωαννίνων⁴ κοντά στο φημισμένο διδάσκαλο του Γένους Ευγένιο Βούλγαρη. Αναφέρονται δύο σχολαρχίες του Βούλγαρη στα Ιωάννινα: α) 1742-1746/9⁵, και β) 1750/1751-

---

¹ Κ. Σάθας, *Νεοελληνική φιλολογία*, 571. Χ. Πούλιος, *Κατάλογος των εν τοις γράμμασι*, 174· Κ. Παπουλίδης, *Το κίνημα των Κολλυβάδων*, 42.

² Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα*, 209. Πρβλ. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική φιλολογία*, 571· Ν. Μπουγάτσος, *Βησσαρίων*, 854.

³ Ιγνάτιος Μαδενλίδης, *Αρχιμ., Ο νεομάρτυς Αγ. Γεώργιος ο εκ Ραψάνης*, Αθήναι 1976, 10.

⁴ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα*, 209. Πρβλ. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική φιλολογία*, 571· Χ. Πούλιος, *Κατάλογος των εν τοις γράμμασι*, 174· Χαρ. Τζώγας, *Η περί μνημοσύνων έρις*, 60· Ι. Χρυσικός, *Από τις θεολογικές έριδες της Εκκλησίας*, 15.

⁵ Παν. Αραβαντινός, *Βιογραφική συλλογή λογίων της Τουρκοκρατίας*, εισαγωγή-επιμέλεια: Κ. Δημαρά, Ιωάννινα

1960, 32 σημ. 1. Πρβλ. Τρύφων Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι του Καποδιστρίου)*, Αθήναι 1936, τ.Α', 161· Χαρίσιος Μεγδάνης, *Αγγελία. Περί του κατ' Έτος τελουμένου κοινού Μνημοσύνου υπέρ των Συνδρομητών των εν Κοζάνη Σχολείων Ελληνικού τε και Κοινού' περί της εξετάσεως των μαθητών εν Έτει 1819 κατά μήνα Φεβρουάριον και περί της Αρχής, Προόδου, και της νυν Καταστάσεως της Ελληνικής Σχολής και των εν αυτή κατά Καιρούς χρηματισάντων Διδασκάλων, και των εξ αυτής επί Παιδεία αναφανέντων Εγχωρίων τε και Ξένων. Λόγος εκφωνηθείς επ' Εκκλησίας υπό του αιδεσιμολογιωτάτου εν Ιερεύσι Χαρισίου του Μεγδάνου εν τη Ημέρα του κοινού Μνημοσύνου 16 Φεβρουαρίου 1819, υπέρ των Συνδρομητών των εν Κοζάνη Σχολείων*, 54· Γ. Αιινιά, *Συλλογή ανεκδότων συγγραμμάτων του αοιδίμου Ευγενίου του Βουλγάρεως*, εν Αθήναις 1838, τ.Α', ιδ'· Β. Μυστακίδης, *Συμβολή εις την ιστορίαν των εν Ιωαννίνοις σχολείων*, 58· Λάζαρος Παπαϊωάννου, *Η σχολή της Κοζάνης και ο Ευγένιος Βούλγαρης*, Θεσσαλονίκη 1989, 12. Η σχολαρχία του Ευγενίου στα Ιωάννινα τοποθετείται μέχρι τα μέσα του 1749 από τον Κ. Μέρτζιο, «Περί Ευγενίου του Βουλγάρεως-Διατί εγκατέλειψε το 1759 την Αθωνιάδα Σχολή», *HE* 5 (1956), 418, και μέχρι το έτος 1750 από τον Αναστ. Γούδα, *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, Αθήνησι 1874, τ.Β', 9. Πρβλ. Ανώνυμος, «Αναγέννησις των γραμμάτων εν τη Ανατολή», *Χρυσάλλις Δ'* (1866), 593. Ο Χ. Τζώγας, «Ο Ευγένιος Βούλγαρης», *ΓΠ* τ.53 (1970), 147, τοποθετεί τη σχολαρχία του Βούλγαρη κατά την περίοδο 1742-1745· Gerhard Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821). Die Orthodoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionendes Westens*, München 1988, 345.

1752/3¹. Δεν είναι γνωστό σε ποια απ' αυτές τις δύο σχολαρχίες του Βούλγαρη μαθήτευσε ο Βησσαρίων. Στην περίπτωση παρακολούθησης των μαθημάτων της πρώτης σχολαρχίας είναι πιθανή η μετάβασή του και στη Σχολή της Κοζάνης², όπου αναφέρεται ότι ο Ευγένιος δίδαξε κατά την περίοδο 1745/6-1749/1750/1. Πάντως, θεωρείται βέβαιη η μαθητεία του στην Αθωνιάδα Σχολή³ κοντά στον Ευγένιο, ο οποίος ανέλαβε τη σχολαρχία κατά το έτος 1753¹.

---

¹ Β. Μυστακίδης, Συμβολή εις την ιστορίαν των εν Ιωαννίνοις σχολείων, 58. Προβλ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική συλλογή*, 32 σημ. 1· Τάσος Γριτσόπουλος, *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, Αθήναι 1966, τ.1, 386· Λ. Παπαϊωάννου, *Η σχολή της Κοζάνης*, 12-13· Χ. Τζώγας, *Ο Ευγένιος Βούλγαρις*, 147· G. Podskalky, *Griechische Theologie*, 345.

² Λ. Παπαϊωάννου, *Η σχολή της Κοζάνης*, 12· Χαρίτων Καρανάσιος, «Η Σχολή της Κοζάνης κατά τον 18^ο αιώνα βάσει χειρογράφων, εγγράφων και εντύπων της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης (Σχολεία, δάσκαλοι, διδασκόμενα κείμενα, οργάνωση και ιδεολογία)», στην έκδοση: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής)*, *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου, Κοζάνη (8-10 Νοεμ. 1996)*, Κοζάνη 1999, 151. Προβλ. G. Podskalky, *Griechische Theologie*, 345, σημειώνει 1750-1751/2.

³ Βλ. Γρηγόριος μοναχός, *Περί της εν Κουτλουμουσίου Μονής γενομένης Συνόδου*, 152, 154. Προβλ. Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα*, 209· Κ. Σάθας, *Νεοελληνική φιλολογία*, 571· Χ. Πούλιος, *Κατάλογος των εν τοις γράμμασι*, 174· Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τ.Α', 92 σημ. 2 και σ.231· Ματθαίος Παρανίκας, *Σχεδιάγραμμα περί της εν τω Ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσεως (ΙΘ') εκατονταετηρίδος*,

εν Κωνσταντινουπόλει 1867, 87· Ν. Μπουγάτσος, Βησσαρίων, 854· Χ. Τζώγας, *Η περί μνημοσύνων έρις*, 60· Κ. Παπουλίδης, *Το κίνημα των Κολλυβάδων*, 42· Β. Κοντοβάς, *Η περί μνημοσύνων έρις*, 578· Θεόδωρος Νημάς, *Η εκπαίδευση στη Δυτική Θεσσαλία κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Συμβολή στη μελέτη του Θεσσαλικού Διαφωτισμού*, [ιδ. διατριβή], Θεσσαλονίκη 1995, 78.

¹ Μαν. Γεδεών, *Χρονικά της Πατριαρχικής Ακαδημίας. Ιστορικά ειδήσεις περί της Μεγάλης του Γένους Σχολής 1454-1830*, εν Κωνσταντινουπόλει 1883, 162. Πρβλ. Κ. Μέρτζιος, *Περί Ευγενίου του Βουλγάρεως*, 418· Άλκης Αγγέλου, «Το χρονικό της Αθωνιάδας (Δοκίμιο ιστορίας της σχολής με βάση ανέκδοτα κείμενα)», *Νέα Εστία* 74 (Χριστούγεννα 1963, Αφιέρωμα στο Άγιον Όρος), 92· Τ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, τ.1, 386· Ιωάν. Μαμαλάκης, *Το Άγιον Όρος (Άθως) διά μέσου των αιώνων*, Θεσσαλονίκη 1971, 367· Δωρόθεος μοναχός, *Το Άγιον Όρος. Μύηση στην ιστορία του και τη ζωή του*, Κατερίνη χ.χ., τ.1, 109· Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1988, 334· Χ. Τζώγας, *Ο Ευγένιος Βούλγαρις*, 147· G. Henderson, *Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού 1620-1830. Η ελληνική φιλοσοφία στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Μετάφραση: Φ. Κ. Βώρου, Αθήναι 1977, 70· Πρβλ. G. Podskalky, *Griechische Theologie*, 345· Γεώργιος Στογιόγλου, «Παραλειπόμενα και αντιλεγόμενα κατά την παραμονή του Αγίου Αθανασίου του Παρίου στη Μακεδονία (Ανέκδοτη επιστολή Ευγενίου του Βουλγάρεως προς τον Αρχιμ. Αγάπιον τον Γαλατιστινόν)», στην έκδοση: *Η Εκατονταπυλιανή και η χριστιανική Πάρος, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (15-19 Σεπτ. 1996)*, υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου, Ιερά Μητρόπολις Παροναξίας, Ιερόν Προσκύνημα Παναγίας Ε-

Η καρποφόρα και σε κάποιο βαθμό νεωτεριστική διδασκαλία του Ευγενίου Βούλγαρη στο Άγιον Όρος συνάντησε σκληρή αντίδραση¹ από ομάδα δασκάλων και μοναχών, οι οποίοι φρονούσαν ότι θα εγκυμονούσε κινδύνους στην πίστη των μαθητών. Τα στοιχεία που κυριάρχησαν στη διαμάχη ήταν, κυρίως, η προσωπική εμπάθεια και ο φθόνος κατά του φωτισμένου διδασκάλου του Γένους. Ξέσπασαν μεγάλες ταραχές, στις οποίες ενεπλάκη και ο πρώην Οικουμενικός Πατριάρχης Κύριλλος Ε'², ο οποίος είχε στραφεί κατά του Βούλγαρη. Μια ομάδα 34 μαθητών, μεταξύ των οποίων και ο Βησσαρίων, στην προσπάθειά τους να καταστείλουν τις ραδιουργίες, που στρέφονταν κατά του διδασκάλου τους, έγραψαν *Ικετήρια* επιστολή προς τον Κύριλλο Ε' και τον παρακάλεσαν να εξασφαλίσει με κάθε τρόπο την παραμονή του Ευγενίου στην Αθωνιάδα: «έκλιπαροῦντες, ὅπως καθ' ὄν εἶδε τρόπον ἢ μεγαλεπίβολος καὶ θεοδώ-

---

κατονταπυλιανῆς Πάρου, Πάρος 1998, 502· Ι. Παπάγγελος, «Οι Σχολές του Άθω», *ΕΠΛΜ* τ.4 [1997], 137-138.

¹ Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, 337, σημειώνει ότι συγκρούστηκε «τὸ φιλελεύθερο καὶ ὀρθολογιστικὸ πνεῦμα τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ μετὰ τὴν μυστικιστικὴν τάσιν τοῦ ἀσκητικοῦ μοναχισμοῦ».

² Αναστ. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, τ.2, 11. Πρβλ. Μ. Γεδεών, *Χρονικά της Πατριαρχικής Ακαδημίας*, 164-165· Κοσμάς Βλάχος, *Η χερσόνησος του Αγίου Όρους Άθω και αι εν αυτῇ μοναί και οι μοναχοί πάλαι τε και νυν. Μελέτη ιστορική και κριτική*, εν Βόλω 1903, 105· Κ. Μέρτζιος, *Περί Ευγενίου του Βουλγάρου*, 418-419· Χ. Τζώγας, *Ο Ευγένιος Βούλγαρις*, 148· Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός*, 66· Δωρόθεος μοναχός, *Το Άγιον Όρος*, τ.1, 111.

ρητος φρόνησις, πείσασα στηρίξει μείναι ἐν ᾧ ἐκλήθη παρὰ Θεοῦ ὁ καθηγεμὼν καὶ πατήρ, διαπαντὸς ἀσάλευτος»¹.

Ὁ Ευγένιος Βούλγαρης δεν επέτρεψε να φθάσει η επιστολή αυτή στον αποδέκτη της, αλλά την κράτησε, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος στην Απολογητική του επιστολή προς τον Κύριλλο Ε': «*διατὶ ἐκράτησα τὸ γράμμα, τὸ ὁποῖον ὡς ἱκετηρίαν ἤθελαν νὰ σᾶς προσφέρουν οἱ μαθηταί, παρακαλοῦντες ἱκετικῶς νὰ μὲ εἰρηνεύσητε, καὶ νὰ μὲ ἀναπαύσητε, γράμμα ἐπὶ Θεῷ μάρτυρι, τὸ ὁποῖον ἐγὼ δὲν τὸ ἐζήτησα, ἀλλ' ἀφ' οὗ ἔγινεν ἤθελεσα, καὶ τὸ ἐκράτησα, διατὶ δὲν ἤθελα νὰ προσενεχθῆ, καὶ διὰ νὰ ἐλέγξω μὲ αὐτὸ καὶ γνωρίσω, τίνες οἱ ἔμοι πιστοὶ μαθηταί, καὶ τίνες οἱ ἄπιστοι*»².

Σύμφωνα με το χρόνο γραφῆς των δύο παραπάνω επιστολών, η μαθητεία του Βησσαρίωνος στο Ἅγιον Ὄρος κοινά στον Ευγένιο Βούλγαρη κράτησε μέχρι τις αρχές του 1759, ὁπότε ο δάσκαλός του εγκατέλειψε την Αθωνιάδα Σχολή. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ την *Ἰκετήρια* επιστολή των μαθητῶν, που γράφτηκε στις 8 Ἰανουαρίου 1759, η ἀναχώρηση του Βούλγαρη δεν εἶχε πραγματοποιηθεῖ ἀκόμη

¹ Ἀνώνυμος [Παν. Αραβαντινός], «Ευγένιος ο Βούλγαρης», *Πανδώρα* ΙΑ' (1860-1861), 245, ο Βησσαρίων υπέγραψε την επιστολή ως λαϊκός με το ὄνομα Βασίλειος. Πρβλ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφικὴ συλλογή*, 33· Α. Αγγέλου, *Το χρονικὸ της Αθωνιάδας*, 100.

² Ἰωάννης Οικονόμος, Λαρισσαίος, *Επιστολαὶ διαφόρων Ἑλλήνων λογίων, ἀνωτάτων κληρικῶν, Τούρκων διοικητῶν, ἐμπόρων καὶ εσναφίων (1759-1824), ἀνέκδοτος χειρόγραφος κώδικας, μεταγραφῆ-παρακολούθησι-πρόλογος: Γιάννη Ἀντωνιάδη, φιλολογικὴ παρουσίασι-μελέτη-πίνακες: Μ. Γ. Παπαϊωάννου, Ἀθήνα 1964, 488.*

«ή τοῦ καθηγεμόνος ἡμῶν καί φιλοστόργου πατρὸς ἐντεῦθεν μελετωμένη ὅσον οὐπω ἀποδημία, τὸ καὶ μέχρι αὐτοῦ ἀκούσματος ἅπασιν ἡμῖν ἀφόρητον»¹. Αντιθέτως, στην Απολογητική επιστολή του Ευγενίου, που γράφτηκε στις 29 Ιανουαρίου 1759, φαίνεται ότι η αναχώρησή του είχε ήδη πραγματοποιηθεί: «γράφουσα ἡ ὑμετέρα Παναγιότης ζητεῖ νὰ μὲ ἐρωτήσῃ διατὶ ἀνεχώρησα τοῦ σχολείου, φαίνεται μοι τρόπον τινὰ περισσὸν [...] καὶ ἀνωφελές, διατὶ τὰ γινόμενα, οὐκ ἀπογίνονται»².

Ο Ευγένιος Βούλγαρης κατέφυγε στη Θεσσαλονίκη³, όπου ως Ενετός πολίτης ζήτησε την προστασία του Προξένου της Βενετίας Δημητρίου Χοϊδά, για να του αποδοθούν οι καθυστερημένοι μισθοί του, καθώς και τα ρούχα και τα βιβλία του που δεν πρόλαβε να πάρει από το κελί του εξαιτίας του κατατρεγμού που υφίστατο. Για το σκοπό αυτό, ο Πρόξενος υπέβαλε στις 16 Φεβρ. 1759 σχετική έκθεση προς τον έκτακτο Πρεσβευτή της Βενετίας Φραγκίσκο Φόσκαρι, ο οποίος με την απάντησή του στις 14 Μαρτίου 1759 εκδήλωσε ενδιαφέρον για την αποκατάσταση αυτής της αδικίας.

Στη συνέχεια ο Ευγένιος αποδέχτηκε την πρόταση για να διδάξει στην Πατριαρχική Σχολή και αναχώρησε

---

¹ Ανώνυμος, «Ευγένιος ο Βούλγαρης», *Πανδώρα* ΙΑ' (1860-1861), 244.

² Ιωάννης Οικονόμος, *Επιστολαί διαφόρων*, 486. Πρβλ. Ι. Παπάγγελος, *Οι Σχολές του Άθω*, 138.

³ Κ. Μέρτζιος, *Περί Ευγενίου του Βουλγάρειος*, 418-419. Πρβλ. Α. Αγγέλου, *Το χρονικό της Αθωνιάδας*, 100· Χ. Τζώγας, *Ο Ευγένιος Βούλγαρις*, 148· Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, 336.

από τη Θεσσαλονίκη για την Κωνσταντινούπολη τον Σεπτέμβριο του 1759, όπως προκύπτει από μια έκθεση του Προξένου Δημητρίου Χοϊδά¹.

Ο Βησσαρίων έτρεφε μεγάλη εκτίμηση και αφοσίωση στο πρόσωπο του διδασκάλου του Ευγενίου Βούλγαρη. Αυτό διαπιστώνεται τόσο από την υπογραφή της *Ικετήριας* επιστολής όσο και από το γεγονός ότι τον ακολούθησε στην Πατριαρχική Σχολή. Εκεί παρακολούθησε τις παραδόσεις των μαθημάτων του, που διήρκεσαν μέχρι τον Απρίλιο του 1761². Την ίδια εποχή χρημάτισε και οικοδιδάσκαλος¹

¹ Κ. Μέρτζιος, *Περί Ευγενίου του Βουλγάρως*, 420. Πρβλ. Ανώνυμος, *Πανδώρα ΙΑ'* (1860-1861), 244· Μ. Γεδεών, *Χρονικά της Πατριαρχικής Ακαδημίας*, 162. Το 1761 θεωρείται ως έτος μετάβασης του Ευγενίου στην Κωνσταντινούπολη από: Κ. Κούμα, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας, εκ παλαιών απανθισθείσαι και τα νεώτερα εξ αρίστων Γερμανών ιστοριογράφων ελευθέρως μεταφρασθείσαι, εκ της τυπογραφίας Αντωνίου Αυκούλου, εν Βιέννη της Αουστρίας 1832*, τ.12, 563· Γ. Αινιάν, *Συλλογή ανεκδότων*, τ.1, ιε'· Χ. Τζώγας, *Ο Ευγένιος Βούλγαρις*, 148.

² Τ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, τ.1, 387, 388, και τ.2, 52. Πρβλ. Μ. Γεδεών, *Χρονικά της Πατριαρχικής Ακαδημίας*, 155, 165, τοποθετεί τη σχολαρχία του Βούλγαρη κατά την περίοδο 1760-1761· Ιωακείμ Φορόπουλος Αρχιμ., «Έγγραφα του πατριαρχικού αρχιεπιφυλακίου», *ΕΑ έτος Κ'* (1900), 346, σημειώνει από τον 472^ο κώδικα του Εθνικού Ταμείου του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως (σ.88, 223): «Τῷ ἔτει 1760 φεβρουαρίου 2· τῷ διδασκάλῳ κὺρ Εὐγενίῳ γρόσια 750· τῷ 1761 τῇ γυναικί τοῦ Χ" Συμειών Κάλφα διὰ ἐνοίκιον τοῦ ὀσπητηίου τοῦ Σχολείου τοῦ

στα αδέρφια και στα παιδιά του Μεγάλου Λογοθέτη Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου. Σύμφωνα με τον Τ. Γριτσόπουλο, «τὸ μέσον τμήμα τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς παρελάμβανε τοὺς μαθητὰς του εὐθὺς μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῶν ἐγκυκλίων μαθημάτων ἐπὶ ἔτη 3-4 εἰς ὑποδιδασκάλους, οἰκοδιδασκάλους ἢ ἄλλως παιδαγωγοὺς καλουμένους. Τοιοῦτοι ἐδίδασκον κατ' ἰδίαν, καθ' ὀμάδας, κατὰ ὠργανωμένα κατώτερα κοινὰ σχολεῖα ὑπὸ τὴν αἰγίδα συντεχνιῶν καὶ ὀργανώσεων»². Φαίνεται ὅτι σε τέτοια τμήματα προετοιμασίας των μαθητῶν για τὴν μετέπειτα ἀκρόαση των μαθημάτων του Ευγενίου Βούλγαρη στην Πατριαρχικὴ Σχολὴ ἐργάστηκε ὁ Βησσαρίων στην Κωνσταντινούπολη. Ἡ διδασκαλικὴ του αὐτὴ δραστηριότητα δὲν κράτησε για πολὺ, γιατί ὁ δάσκαλός του ἐγκατέλειψε τὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ καὶ τὸ ἔργο του οἰκοδιδασκάλου ἦταν ἀρκετὰ ἐπίπονο καὶ ψυχοφθόρο. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που

κὺρ Ευγενίου καὶ ἐξώφλησε, γρόσια 50». Ο G. Podskalsky, *Griechische Theologie*, 345, τοποθετεῖ τὴ διδασκαλία του στην Πατριαρχικὴ Σχολὴ κατὰ τὴν περίοδο 1760-1762/3.

¹ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, 209. Πρβλ. Κ. Σάθας, *Νεοελληνικὴ φιλολογία*, 571· Χ. Πούλιος, *Κατάλογος των εν τοις γράμμασι*, 174· Ν. Μπουγάτσος, *Βησσαρίων*, 854· Χ. Τζώγας, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις*, 60-61· Κ. Παπουλίδης, *Τὸ κίνημα των Κολλυβάδων*, 42· Β. Κοντοβάς, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις*, 578· Κ. Ακριβόπουλος, *Τὸ Κολλυβαδικὸ κίνημα*, 128.

² Τ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλη του Γένους Σχολῆς*, τ.1, 473.

μας παρέχει η επιστολή του Σεργίου Μακραίου¹ προς τον Κύριλλο τον εξ Αγράφων, οι άρχοντες της Κωνσταντινούπολης μεταχειρίζονταν τον οικοδιδάσκαλο ως δούλο και αρκετές φορές τον ενέπλεκαν στα οικογενειακά τους προβλήματα, με αποτέλεσμα εκείνος να αναγκάζεται να χρησιμοποιεί το ψέμα και την κολακεία προκειμένου να επιβιώσει.

Ο Πατανίκας γράφει ότι ο Βησσαρίων παρακολούθησε τα εγκύκλια μαθήματα στην Ελληνική Σχολή της Ραψάνης², που λειτουργούσε στα μέσα του ΙΗ' αι., και δεν αναφέρει καθόλου τη μαθητεία του στη Μαρουτσαία Σχολή των Ιωαννίνων, ωστόσο τον συγκαταλέγει ανάμεσα στους άριστους μαθητές του Βούλγαρη κατά τη σχολαρχία του στο Άγιον Όρος. Βεβαίως, τα εγκύκλια μαθήματα ο Βησσαρίων δεν τα παρακολούθησε στην Ελληνική Σχολή της Ραψάνης, που ιδρύθηκε το 1789 από τον εντόπιο Επίσκο-

---

¹ Ιωάννης Οικονόμος, *Επιστολαί διαφόρων*, 1-3. Πρβλ. Νίκος Ζαχαρόπουλος, «Σέργιος Μακραίος. Ο διδάσκαλος των επιστημών εν τη Πατριαρχική Ακαδημία», *ΓΠ* 53 (1970), 56.

² Ματθ. Πατανίκας, *Σχεδιάσμα*, 87. Βλ. και Βαγγέλης Σκουβαράς, *Αρχαιολογικός και τουριστικός οδηγός Θεσσαλίας*, Συντάκται: Αρχαιολογία-Ιστορία: Βαγγέλης Σκουβαράς, Τουρισμός-Λαϊκή Τέχνη: Κίτσος Μακρής, Βόλος 1958, 253· Ιγνάτιος Μαδενλίδης Αρχιμ., *Ο νεομάρτυς Αγ. Γεώργιος*, 12· Βασ. Παρίσης, «Η Σχολή της Ραψάνης (1750-1833)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 5 (1983), 81· Θ. Νημάς, *Η εκπαίδευση στη Δυτική Θεσσαλία*, 78.

πο Πλαταμώνος Διονύσιο¹, αλλά στο Κοινό σχολείο αυτής της κωμόπολης ή στη Σχολή των Αμπελακίων.

Την παραπάνω άποψη του Παρανίκα φαίνεται να ακολουθεί και ο Ευαγγελίδης, ο οποίος σημειώνει ότι «*ὁ ἐντόπιος ἐπίσκοπος Διονύσιος Πλαταμῶνος ἴδρυσε τὸ 1767, στὴ Ραφάνη, Σχολὴ στὴν ὁποῖαν μαθήτευσε ὁ Βασίλειος ὁ Ραφτανιώτης, ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀρίστους μαθητὲς τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως στὴν Ἀθωνιάδα Ἀκαδημία (1753-1758) καὶ ὁ Ἰωνᾶς Σπερμιώτης, εἷς τῶν καλλίστων τῆς ἐποχῆς του διδάσκαλων, διὰ τοῦτο καὶ περιζήτητος ἀνά τὴν Μακεδονίαν καὶ Θεσσαλίαν, ὃν διεδέξατο ὁ Στέφανος Σταμκίδης ὁ Κοζανίτης μέχρι τοῦ 1803*»². Τὴν άποψη αὐτή ακολουθεῖ και η Παπαδημητρίου, η οποία σημειώνει ότι «*λογίους ἀνδρες ἀνέδειξε καὶ ἡ Σχολὴ αὕτη, ὡς τοὺς: Βασίλειον Ραφτανιώτην, Ἰωνᾶν Σπερμιώτην, Στέφανον Σταμκίδην*»³. Ωστόσο, ὡπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο Βησσαρίων τουλάχιστον μέχρι το έτος 1761, μετά την πολύχρονη μαθητεία του κοντά στον Ευγένιο Βούλγαρη, ήταν οικοδιδάσκαλος στην Κωνσταντινούπολη. Συνεπώς, θεωρεῖται ὡς αβάσιμη η μαθητεία του στην Ελληνική Σχολή της

---

¹ Δαν. Φιλιππίδης – Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία νεωτερικὴ περὶ τῆς Ἑλλάδος*, επιμέλεια: Αικατερίνη Κουμαριανού, Αθήνα 1970, 124. Πρβλ. Ματθ. Παρανίκα, *Σχεδιάγραμμα*, 87· Τρ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τ.Α', 231· Β. Σκουβαράς, *Αρχαιολογικός και τουριστικός οδηγός*, 253.

² Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τ.Α', 231.

³ Νόννα Παπαδημητρίου, *Η επισκοπή Πλαταμώνος και Λυκοστομίου*, Αθήνα 1984, 117.

Ραψάνης μετά την ακρόαση των μαθημάτων του Ευγενίου Βούλγαρη.

Φαίνεται ότι από παραδρομή ο Ευαγγελίδης χρησιμοποίησε το ρήμα «μαθήτευσε» αντί του ορθότερου «δίδαξε». Σ' αυτό συνηγορεί και το ρήμα «διεδέξατο» που ακολουθεί, γιατί ο Ιωνάς Σπαρμιώτης χρημάτισε διδάσκαλος στην Ελληνική Σχολή της Ραψάνης και τον διαδέχτηκε ο Στέφανος Σταμικίδης¹. Ωστόσο δεν υπάρχουν μαρτυρίες για ενδεχόμενη διδασκαλία του Βησσαρίωνος στην Ελληνική Σχολή της γενέτειράς του. Αντιθέτως, μαρτυρείται η μετάβασή του στο Άγιον Όρος και η εγκαταβίωσή του ως μοναχού στη Νέα Σκήτη του Αγίου Παύλου².

Η νεωτεριστική επιστημονική μέθοδος, που εφάρμοξε ο Ευγένιος Βούλγαρης στα μαθήματά του, κέντρισε τη φιλομάθεια του Βησσαρίωνος και του προσέφερε μια πολύπλευρη μόρφωση. Στην πολύχρονη μαθητεία του είχε την ευκαιρία να παρακολουθήσει μαθήματα³: Θεολογίας, Φι-

¹ Ματθ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, 87. Πρβλ. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τ.Α', 231.

² Γρηγόριος μοναχός, *Περί της εν Κουτλουμουσίου Μονής γενομένης Συνόδου*, 154. Βλ. και κώδ. 282 της Μονής Παντελεήμονος του Αγίου Όρους, *Περί μνημοσύνων*, 128. Πρβλ. Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα*, 210· Κ. Σάθας, *Νεοελληνική φιλολογία*, 571.

³ Ευγένιος Βούλγαρης, *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνερανοσθείσα υπό Ευγενίου Διακόνου του Βουλγάρεως ης προτέτακται αφήγησις προεισοδιώδης περί αρχής και προόδου της κατά την Φιλοσοφίαν ενστάσεως και προδιατριβαί τέτταρες εισαγωγικαί εις άπασαν εν γένει την Φιλοσοφίαν προτελεστικαί. Εκδοθείσα σπουδή τε και φιλοτίμω δαπάνη του ελλογιμωτάτου*

λογίας, Αστρονομίας, Λογικής, Μεταφυσικής, Φυσικής, Αριθμητικής, Γεωμετρίας και Φιλοσοφίας με ιδιαίτερη έμφαση στα συστήματα του Leibnitz, του Wolf, του Lock και του Gravesande. Ενδεικτικοί για την πλούσια κατάρτισή του είναι οι χαρακτηρισμοί που του απέδωσαν οι βιογράφοι του, όπως: «λογιώτατος»¹, «ἦν λόγιος καὶ σοφὸς ἐν λόγῳ καὶ γνώσει, εἷς τῶν δοκίμων μαθητῶν τοῦ διδασκάλου Εὐγενίου Κερκυραίου»², «ἄνθρωπος ἐπὶ ἀρετῇ καὶ παιδείᾳ διαπρεπής»³, «τάς λογικὰς τέχνας καὶ ἐπιστήμας μετελθών»⁴, και «διδάσκαλος τοῦ Γένους»⁵.

και ἐξοχωτάτου ἐν ἰατροφιλοσόφοις κυρίου Θωμά Μανδαλάσου του ἐκ Καστορίας, ἐν Λειψία τῆς Σάξωνίας ριψξς', 4. Πρὸς Χαρίσιος Μεγδάνης, Ἀγγελία, 32· Ἀναστ. Γούδας, Βίοι παράλληλοι, τ.2, σ.9· Γ. Αἰνιάν, Συλλογὴ ἀνεκδότων, τ.1, ιε', 15· G. Chassiotis, *L' instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu' à nos jours avec statistique et quatre cartes figuratives pour l' année scolaire 1878-1879*, Paris 1881, 38· Δ(ημήτριος) Κ(ωτσάκης), «Οἱ εἰσηγηταὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα», Ἀκτίνες 6 (1943), 92-93· Α. Ἀγγέλου, Το χρονικὸ τῆς Ἀθωνιάδας, 96· Τ. Γριτσόπουλος, Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή, τ.Α', 407· Χ. Τζώγας, Ο Εὐγένιος Βούλγαρις, 150· Μ. Γκιόλιας, Ο Κοσμάς Αἰτωλός, 62.

¹ Καισάριος Δαπόντες, *Ἱστορικὸς κατάλογος*, 133.

² Γρηγόριος μοναχός, *Περὶ τῆς ἐν Κουτλουμουσίου Μονῆς*, 154. Πρὸς Μ. Γεδεών, *Ἀποσημειώματα χρονογράφου*, 115.

³ Μ. Γεδεών, «Ἐπὶ δύο ετεροδιδασκαλιῶν», *ΕΑ ΛΣΤ'* (1916), 42.

⁴ Σ. Μαχραῖος, *Υπομνήματα*, 277.

⁵ Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Ἡ παιδεία*, τ.Α', 92, σημ. 2.

4.3 Εμπλοκή στην Κολλυβαδική έριδα

4.3.1 Η αφορμή της περί Μνημοσύνων θεολογικής διαμάχης

Κατά την περίοδο της μαθητείας του στην Αθωνιάδα Σχολή, εκτός από τις ταραχές που είχαν ξεσπάσει με αφορμή τη διδασκαλία του Ευγενίου Βούλγαρη, τέθηκε και το ζήτημα της ημέρας τέλεσης των μνημοσύνων, που διχασε τους αγιορείτες μοναχούς και τους εξέτρεψε σε οξείες αντιπαραθέσεις. Οι μοναχοί της Αγίας Άννας¹, επειδή το

---

¹ Βλ. κώδ. 282 της Μονής Παντελεήμονος του Αγίου Όρους, *Περί του νεοφανέντος Σχίσματος των μοναχών εν τω όρει άθω, Περί Νεοφύτου του εξ Ιουδαίων αρχήν λαβόντος συνεργία του διαβόλου*, σ.122. Πρβλ. Θεοδώρητος ιερομόναχος, *Αθανασίου του Παρίου Δήλωσις*, 26-28, 90· Σ. Μακρταίος, *Υπομνήματα*, 290-291· Μαν. Γεδεών, *Ο Άθως. Αναμνήσεις-έγγραφασημειώσεις*, εν Κωνσταντινουπόλει ρωπέ', 152· ο ίδιος, «Βιβλιοκρισία: Κοσμάς Βλάχος, διάκονος, Η χερσόνησος του Αγίου Όρους Άθω και αι εν αυτή μοναί και οι μοναχοί, πάλαι τε και νυν», *ΕΑ έτος ΚΔ'* (1904), 229· L. Petit, «La grande controverse des Colybes», *ΕΟ 2* (1898-1899), 327· Κοσμάς Βλάχος, *Η χερσόνησος του Αγίου Όρους*, 106· I. Θ. Κολιτσάρας, «Νικόδημος ο Αγιορείτης (1749-1809)», *Ακτίνες* 17 (1954), 31· Θεόκλητος Διονυσιάτης μοναχός, *Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης. Ο βίος και τα έργα του (1749-1809)*, Αθήναι 1959, 43-44· Σπυρ. Μακρής, «Κολλυβάδες», *ΘΗΕ* τ.7, 742· Χ. Τζώγας, *Η περί μνημοσύνων έρις*, 65· Constantin Papoulidis, «Nicodème l' Hagiorite (1749-1809)», *Θεολογία* 37 (1966), 308· ο ίδιος, «Περίπτωσης πνευματικής επιδρά-

σεως του Αγίου Όρους εις τον Βαλκανικόν χρόνον κατά τον 18^{ον} αιώνα», *Μακεδονικά* 9 (1969), 279-280· Νικ. Ζαχαρόπουλος, «Ο άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης ως διδάσκαλος πνευματικής ζωής», ανάπτυπο από το Θεολογικό Συμπόσιο, *Τόμος χαριστήριος προς τον καθηγ. Π. Χρήστου*, Θεσσαλονίκη 1967, 479· Ιωάν. Αναστασίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1978, τ.2, 529· Χαρ. Σωτηρόπουλος, «Κολλυβάδες-Αντικολλυβάδες (Εξ επιστολαί νυν το πρώτον εκδιδόμεναι)», *Αντίφωνον Πνευματικόν, Τιμητικός Τόμος Γερασίμου Ιω. Κονιδάρη*, Αθήναι 1981, 462· Παν. Χρήστου, *Πνευματική δραστηριότης εις το Άγιον Όρος κατά τους χρόνους της δουλείας*, [Ριζάρειος Εκκλησιαστική Παιδεία], εν Αθήναις 1984, τ.3, 254· Αμφιλόχιος Ράντοβιτς Αρχιμ., *Η Φιλοκαλική Αναγέννησι του XVIII και XIX αι. και οι πνευματικοί καρποί της*, Αθήναι 1984, 21-22· Άνθιμος Αγιαννανίτης ιερομόναχος, *Αγία Άννα, Το ιερό βήμα του Άθωνα*, Αθήνα 1986, 25· Δωρόθεος μοναχός, *Το Άγιον Όρος*, τ.1, 102· Β. Κοντοβάς, *Η περί μνημοσύνων έρις*, 543-544. Βλ. και Π. Χιώτης, «Αναπλήρωσις εις την Εκκλησιαστικήν Ιστορίαν», στο έργο: *Επίτομος Εκκλησιαστική Ιστορία συντεθείσα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, έκδοσις β' υπό Σεργίου Χ. Ραφτάνη*, εν Ζακύνθω ρωζα, 239, όπου σημειώνει: «Κατά δέ τὸ 1780 συνέβησαν ταραχαί παρά τοῖς μοναχοῖς τοῦ ἁγίου ὄρους τοῦ Ἄθωνος· ὅτι τινές αὐτῶν ἤθελον νά μὴ τίθενται κόλυβα, καί τελῆται μνημόσυνον ὑπέρ τῶν τεθνεώτων τήν Κυριακήν, ἀλλά μόνον τὸ Σάββατον, ὅθεν ἐλέγοντο καί Κολυβάδες». Βλ. και Μ. Γεδεών, «Θεοδώρητου Αγιαννίτου τολμηραί», *ΕΑ έτος ΛΕ' (1915)*, 165· Γεώργιος Ευθυμίου, «Στέφανος Κομμητάς-Κολλυβάδες, Βιβλιογραφικά», *ΕΕΘΣΠΑ, Τιμητικόν αφιέρωμα εις Ανδρέαν Ιω. Φυτράκη*, τ.26 (1984), 701-703· Κ. Ακριβόπουλος, *Το Κολλυβαδικό κίνημα*, 51-52.

παλιό Κυριακό δεν επαρκούσε στον αυξημένο αριθμό των μοναχών, άρχισαν κατά το 1754 να οικοδομούν νέο με την οικονομική εισφορά πολλών συνδρομητών, των οποίων τα ονόματα μνημόνευαν στην αγρυπνία του Σαββάτου τελώντας μνημόσυνα μετά κολλύβων. Η μνημόνευση όμως των ονομάτων δώδεκα χιλιάδων περίπου συνδρομητών απαιτούσε αρκετό χρόνο, με αποτέλεσμα να καθίσταται αδύνατη η μετάβασή τους στην αγορά των Καρυών, που λειτουργούσε κάθε Σάββατο, με σκοπό την πώληση των εργοχείρων τους. Επίσης, κατά την περίοδο των οικοδομικών εργασιών του ναού εργάζονταν και κατά την ημέρα του Σαββάτου, γι' αυτό τελούσαν τα μνημόσυνα των συνδρομητών την Κυριακή παραβαίνοντας έτσι τη συνθήθεια τέλεσής τους κατά το Σάββατο. Στην τακτική αυτή αντέδρασαν αρκετοί μοναχοί, που τους αποδόθηκε από τους αντιπάλους τους ο σκωπτικός χαρακτηρισμός Κολλυβάδες¹, με κύριους εκπροσώπους: τον Νεόφυτο Καυσοκαλυβί-

---

¹ Νικόδημος Αγιορείτης, *Ομολογία πίστεως, ήτοι Απολογία δικαιοσύνης κατά των όσων αμαθώς και κακοβούλως ετόλμησαν παρεξηγείν και διαβάλλειν παραδόσεις τινάς της Αγίας Εκκλησίας και άλλα τινά των περί πίστεως υγιή και ορθόδοξα φρονήματα του αιδίου διδασκάλου Νικοδήμου Αγιορείτου νυν πρώτον τύποις εκδοθείσα δια συνδρομής και δαπάνης του Πανοσιολογιωτάτου κυρίου Γρηγορίου Ποριώτου. Εις κοινήν ωφέλειαν του χριστιανικού πληρώματος, εν Βενετία παρά Πάνω Θεοδοσίω τω εξ Ιωαννίνων 1819, 28. Πρβλ. Κοσμάς Βλάχος, *Η χερσόνησος του Αγίου Όρους*, 106· *Ιεζεκιήλ Βελανιδιώτης Αρχιμ.*, «Περί μνημοσύνων και ιχθυοφαγίας», *ΕΦ* 9 (1912), 161· Χ. Τζώγας, *Η περί μνημοσύνων έρις*, 72· Κ. Παπουλίδης, *Το κίνημα των Κολλυβάδων*, 43-44· Ι. Αναστασίου, *Εκκλησι-**

τη, τον Αθανάσιο Πάριο, τον Χριστοφόρο Προδρομίτη, τον Αγάπιο Κύπριο, τον Ιάκωβο Πελοποννήσιο, τον Μακάριο Νοταρά και τον Νικόδημο Αγιορείτη. Αυτοί φρονούσαν ότι η μετάθεση των μνημοσύνων από το Σάββατο στην αναστάσιμη ημέρα της Κυριακής αποτελούσε ανατροπή του δόγματος και τροποποίηση του τυπικού της Ορθόδοξης Εκκλησίας και επικαλούνταν την αναφορά των Αποστολικών Διαταγών: «*ἐνοχος γὰρ ἁμαρτίας ἔσται ὁ τὴν κυριακὴν νηστεύων, ἡμέραν ἀναστάσεως οὔσαν, ἢ τὴν πεντηκοστὴν ἢ ὄλως ἡμέραν ἑορτῆς κυρίου κατηφῶν· εὐφρανθῆναι γὰρ δεῖ*

αστική Ιστορία, τ.2, 530· Γεώργιος Μεταλληνός Πρωτοπρ., «Το φιλοκαλικό κίνημα των Κολλυβάδων», *Νεότητα Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού* (Σεπτ. 1996), 22-23· Χρίστος Κρικώνης, «Ορθόδοξη παράδοση και Διαφωτισμός κατά τον Άγιο Αθανάσιο Πάριο», στην έκδοση: *Η Εκατονταπυλιανή και η χριστιανική Πάρος, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (15-19 Σεπτ. 1996)*, 480· Βασ. Φανουργάκης, «Αθανασίου Παρίου, «Επιτομή των θείων της πίστεως δογμάτων». Η θεολογία του Αγίου Αθανασίου του Παρίου», στην έκδοση: *Η Εκατονταπυλιανή και η χριστιανική Πάρος*, ο.π., 489-490· Στ. Λάμνης, *Τα Μαθηματικά και ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 2002, 334-337· Αθ. Χρυσοβέργης, *Οι θεολογικές κατευθύνσεις του πατριάρχη Καλλινίκου Γ' (1713-1791) και τα βασικά προβλήματα της εποχής του με βάση την επιστολογραφία του*, [ιδ. διατριβή, Α.Π.Θ.], Λάρισα 2000, 132· Σοφία Γρηγοριάδου, *Η ορθόδοξη σκέψη στον Αδαμάντιο Κοραή*, Αθήνα 2002, 110-112· Κ. Ακριβόπουλος, *Το Κολλυβαδικό κίνημα*, 56. Για τα κόλλυβα, βλ. Γιάννης Σουλιώτης, *Τα Κόλλυβα*, [Αθήνα] 1986, 25.

ἐν αὐταῖς, ἀλλ' οὐ πενθῆσαι»¹. Αντιθέτως, οι Αντικολλυβάδες², με κύριους εκπροσώπους τον ἐξ Ἰωαννίνων Θεοδώρητο, τον ἐκ Ραψάνης Βησσαρίωνα και τον πρῶην Χαλεπίου Γεννάδιο, πρόβαλλαν τον ισχυρισμό ὅτι στην αρχαία Εκκλησία δεν υπήρχε καθορισμένη ἡμέρα για την τέλεση των μνημοσύνων και ἀφού τελούνται με την προσδοκία της ἀνάστασης των νεκρῶν, ταιριάζουν ἀπόλυτα στο χαρμόσυνο γεγονός της Ἀνάστασης του Κυρίου που εορτάζεται κάθε Κυριακή.

Ἀσφαλῶς, ἡ μετατόπιση της τέλεσης των μνημοσύνων ἀπὸ το Σάββατο στην Κυριακή υπήρξε ἀπλῶς ἡ ἀφορμὴ³ για την ἐντονη ἀντίδραση των Κολλυβάδων στις

---

¹ *Ἀποστολικαί Διαταγαί*, Βιβλ. Ε', κεφ. 20, στ.24-26, [Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων και Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων τ.2], ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας της Ἐκκλησίας της Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1955, 93.

² Νικ. Ζαχαρόπουλος, *Γρηγόριος Ε'. Σαφῆς ἔκφρασις της ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1974*, 95-96. Πρβλ. Παν. Χρήστου, *Πνευματικὴ δραστηριότης εἰς το Ἅγιον Ὅρος*, τ.3, 255, 256· Θεοδώρητος ἱερομ., *Ἀθανασίου του Παρίου Δήλωσις*, 16· Ἰεζεκιήλ Βελανιδιώτης Ἀρχιμ., *Περὶ μνημοσύνων και ἰχθυοφαγίας*, 163· Χαρ. Σωτηρόπουλος, *Κολλυβάδες-Ἀντικολλυβάδες*, 462· Χρ. Κρικῶνης, «Ὀρθόδοξη παράδοση και Διαφωτισμός κατὰ τον Ἅγιο Ἀθανάσιο Πάριο», στην ἐκδοση: *Ἡ Ἐκατονταπυλιανὴ και ἡ χριστιανικὴ Πάρος*, ο.π., 480· Ἀθ. Χρυσοβέργης, *Οἱ θεολογικὲς κατευθύνσεις*, 133· Κ. Ἀκριβόπουλος, *Το Κολλυβαδικὸ κίνημα*, 127-130.

³ Χ. Τζώγας, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις*, 69. Πρβλ. Μ. Γκιδλιας, *Ὁ Κοσμάς Αἰτωλός*, 67· Παν. Χρήστου, *Πνευματικὴ δραστηριότης*, τ.3, 254, σημειώνει: «ἡ ἔρις αὐτὴ ἦτο σύγκρου-

νεωτεριστικές τάσεις των μεταρρυθμιστών μοναχών, που προσπαθούσαν, ωστόσο, να αντιμετωπίσουν τις καθημερινές ανάγκες τους με κριτήριο τη σαφή διάκριση του πνεύματος από τον τύπο της ορθόδοξης χριστιανικής Παράδοσης. Θεωρήθηκε ως παραβίαση της κανονικής τάξης της Εκκλησίας, που χωρίς την απαιτούμενη θεολογική εμβάθυνση οδηγούσε σε μια διεκπεραιωτική αντίληψη της λατρείας¹. Οι απόψεις των ερευνητών για το χαρακτήρα του κινήματος των Κολλυβάδων δίστανται: άλλοι το θεωρούν ως αναγεννητικό φιλοκαλικό κίνημα² που αγωνίστηκε για

σις μεταξύ εκείνων, οι οποίοι δὲν ἤθελον κανένα συμβιβασμὸν μὲ τὸν κόσμον καὶ εκείνων οι οποίοι ἐδέχοντο κάποιον ἀνώδυνον ὑποχώρησιν εἰς τοιοῦτου εἴδους ἀνάγκας».

¹ Διον. Τσεντικόπουλος, «Βασικές κατευθύνσεις της διδασκαλίας του Αγίου Αθανασίου του Παρίου», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος, Ιερά Μητρόπολις Παροναξίας, Ιερόν Προσκύνημα Παναγίας Εκατονταπυλιανής Πάρου (Πάρος 29 Σεπτ. -4 Οκτ. 1998), Πάρος 2000, 130-131.*

² Γ. Βερίτης, «Το αναμορφωτικό κίνημα των Κολλυβάδων και οι δύο Αλέξανδροι της Σκιάθου», *Ακτίνες* (1943), 100-103. Πρβλ. Θεόκλητος Διονυσιάτης, *μοναχός, Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης*, 43· Κωστής Μπασιτιάς, *Ο Παπαδιαμάντης*, Αθήναι 1962, 29· Σπυρ. Μακρής, *Κολλυβάδες*, τ.7, 744-745· Κ. Παπουλίδης, *Το κίνημα των Κολλυβάδων*, 25-26· Αθηνά Καραμπέτσιου, *Αθανάσιος Πάριος*, [Εκκλησιαστικά εκδόσεις εθνικής εκατονπεντηκονταετηρίδος, αρ. 15], εν Αθήναις 1974, 60, 63-64· Αμφιλόχιος Ράντοβιτς, Αρχιμ., *Η Φιλοκαλική Αναγέννησι*, 7-33· Ηλίας Μαστρογιαννόπουλος Αρχιμ., *Αναγεννητικό κίνημα. Παραφυσάδες των Κολλυβάδων*, Αθήναι 1986, 7-78· Θεοδώρητος ιερομ., *Αθανασίου του Παρίου Δήλωσις*, 18,

την επάνοδο στο γνήσιο χριστιανικό πνεύμα, και άλλοι ως αναχρονιστικό και αιρετικό κίνημα¹ που αδυνατούσε να κατανοήσει τις απαιτήσεις της κοινωνικής πραγματικότητας της εποχής του και να διακρίνει το πνεύμα από τον τύπο της ορθόδοξης χριστιανικής Παράδοσης. Ο π. Αμφιλόγιος Ράντοβιτς απορρίπτει ως ειρωνική και παραπλανητική την ονομασία Κολλυβάδες και αποκαλεί το κίνημά τους φιλοκαλικό², ενώ για τους Αντικολλυβάδες σημειώνει ότι «χωρίς καμιά έμβάθυνση στὸ νόημα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ τυπικοῦ καὶ τῆς Λατρείας ἐν γένει ἤθελαν νὰ τὰ προσαρμόσουν στὶς ἱστορικές συνθήκες καὶ στὶς καθημερινές ἀνάγκες τους»³.

21· Γεώργιος Μεταλληνός, Πρωτοπρ., *Το φιλοκαλικό κίνημα των Κολλυβάδων*, 22· Θεόδωρος Ζήσης, Πρωτοπρ., «Η επικαιρότης της διδασκαλίας του Αγίου Αθανασίου του Παρίου», στην έκδοση: *Η Εκατονταπυλιανή και η χριστιανική Πάρος*, ο.π., 391· ο ίδιος, «Ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς στα συγγράμματά και στη διδασκαλία του Αγίου Αθανασίου του Παρίου», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος*, ο.π., 329· Χρ. Κρικώνης, *Ορθόδοξη παράδοση και Διαφωτισμός*, 479· Βασίλειος Καλλιακμάνης, Πρωτοπρ., «Η διδασκαλία περί συχνής θείας Μεταλήψεως κατά τον Αθανάσιο Πάριο», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος*, ο.π., 317· Κ. Ακριβόπουλος, *Το Κολλυβαδικό κίνημα*, 37,50.

¹ Μ. Γεδεών, *Αποσημειώματα χρονογράφου*, 115. Βλ. και Χ. Τζώγας, *Η περί μνημοσύνων έρις*, 69, 139-143· Μ. Γκιόλιας, *Κοσμάς Αιτωλός*, 66.

² Αμφιλόγιος Ράντοβιτς, Αρχιμ., *Η Φιλοκαλική Αναγέννηση*, 7-8.

³ Ο.π., 24.

4.3.2 *Επισημάνσεις στην ερμηνευτική προσέγγιση της έριδας*

Η ερμηνευτική προσέγγιση της Κολλυβαδικής έριδας παρουσιάζει δυσχέρειες, καθότι αφορά στο καίριο ζήτημα της κατανόησης της έννοιας της Ορθόδοξης Παράδοσης και βίωσης αυτής σε μια εποχή μάλιστα νεωτερικών προκλήσεων. Οι φιλοσοφικές ιδέες και οι πολιτικο-οικονομικο-κοινωνικές μεταβολές που συντελούνταν στη Δύση¹, ιδίως στο χώρο της Γαλλίας, άρχιζαν να διαχέονται και στις ελληνικές περιοχές. Μεταξύ αυτών, ιδιαίτερη ανησυχία προκάλεσαν στην Ορθόδοξη Εκκλησία οι αθεϊστικές αντιλήψεις ορισμένων εκφραστών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και η σκληρή στάση τους έναντι της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Γι' αυτό οι περισσότεροι Έλληνες λόγιοι τήρησαν προσεκτική και επιλεκτική στάση και μετέφεραν στο χώρο του υπόδουλου Ελληνισμού τα στοιχεία εκείνα που δεν θα έθεταν σε αμφισβήτηση τις αλήθειες της χριστιανικής πίστης. Εξάλλου, η πλειονότητα αυτών ήταν κληρικοί ή μοναχοί. Εντούτοις το διδακτικό και συγγραφικό έργο τους θεωρήθηκε από ορισμένους εκκλησιαστικούς κύκλους ως μεγάλη απειλή για την Ορθόδοξη χριστιανική πίστη του λαού, γι' αυτό και αντιμετωπίστηκε με καχυποψία. Επικρίνοντας τις νέες φιλοσοφικές αντιλήψεις της

---

¹ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, Αθήνα 1985, 1-49, 93-144. Βλ. και Γεώργιος Μεταλληνός, *Πρωτοπρ., Παράδοση και αλλοτρίωση*, Αθήνα 1989, 208-213.

Δύσης, αντιπρότειναν τη στροφή του υπόδουλου Γένους στις πηγές της παράδοσής του.

Ασφαλώς, η Ορθόδοξη χριστιανική Παράδοση δεν νοείται ως ένας σχολαστικός και τυποποιημένος τρόπος ζωής, αλλά ως μια ακμαία δημιουργική πνευματική κίνηση και συνεχής δράση. Δεν συνδέεται με την «άντικειμενοποίηση των μορφών μέσα από τις οποίες εκφράστηκε ή αλήθεια, αλλά με τη βιωμένη αλήθεια. *Ἡ παράδοση εἶναι ζωή καὶ κίνηση καὶ ὄχι στατικότητα*»¹. Όσες φορές προσέλαβε το χαρακτήρα του στείρου αρχαϊσμού και της τυπολατρίας, η Εκκλησία κλυδωνίστηκε από εσωτερικές διαμάχες και έζησε την οδυνηρή εμπειρία της διάσπασής της. Ωστόσο η αναγκαιότητα της ανανέωσης των μέσων επικοινωνίας της Εκκλησίας με την κοινωνία και της αναζήτησης νέων λειτουργικών και ποιμαντικών τρόπων έκφρασης καθίσταται επιτακτική σε κάθε εποχή. Σε καμιά περίπτωση, βεβαίως, αυτή δεν συνεπάγεται την ανατροπή των δογμάτων της Εκκλησίας και το συσχηματισμό της με τον κόσμο αλλά την αξιοποίηση των νέων δυνατοτήτων και κοινωνικών συνθηκών για τη σωτηρία του κόσμου.

Κάθε ανανεωτική προσπάθεια στην Εκκλησία απαιτείται να έχει ορθή θεολογική τοποθέτηση και εκκλησιαστική βάση. Επιπλέον χρειάζεται η κατάλληλη προετοιμασία με τον πνευματικό καταρτισμό των μελών της, διαφορετικά ελλοχεύει ο κίνδυνος της διάσπασής της. Το γεγονός αυτό διαπιστώνεται μέσα από τη μακροαίωνα πορεία της, κατά την οποία κάθε απόπειρα ανανέωσης προκαλούσε συνήθως αναταραχή στους κόλπους της και συνοδευό-

---

¹ Ιωάν. Πέτρον, *Θεολογία και κοινωνική δυναμική*, [Εκκλησία-Κοινωνία-Οικουμένη, αρ.8], Θεσσαλονίκη 1993, 13.

ταν από οξύτατες συγκρούσεις των μελών της. Δύο ήταν συνήθως οι κυρίαρχες τάσεις που διαμορφώνονταν. Η μία εξέφραζε την έντονη ανησυχία για την υπόσταση της Εκκλησίας, γι' αυτό καλούσε τους πιστούς να τηρήσουν στάση επιφυλακτική μέχρι και εχθρική σε καθετί το καινούριο, ενώ η άλλη αποζητούσε τη σωτηριώδη παρουσία της Εκκλησίας στα νέα κοινωνικά δεδομένα της κάθε εποχής, θέτοντας μερικές φορές σε κίνδυνο, όχι από πρόθεση αλλά από υπερβολικό ζήλο, ακόμη και τις αλήθειες της πίστης. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που οι εκκλησιαστικές διαμάχες προσλάμβαναν έναν ιδιαίτερα σκληρό χαρακτήρα εξαιτίας του θρησκευτικού φανατισμού και της προσωπικής εμπάθειας των εμπλεκομένων. Έτσι, κατά καιρούς οι αντιμαχόμενες ομάδες χρησιμοποιούσαν την κοσμική εξουσία και αθέμιτα μέσα για να επιβάλουν τις απόψεις τους. Ασφαλώς, οι ακρότητες αυτές δεν επικροτούνταν από την Εκκλησία, η οποία προσπαθούσε με τις συνοδικές της αποφάσεις να διαφυλάξει την ορθή πίστη και να ειρηνεύσει τα μέλη της.

Παρόμοια χαρακτηριστικά γνωρίσματα εμφανίζει και η θεολογική έριδα που ξέσπασε στο Άγιον Όρος κατά το β' μισό του ΙΗ' αιώνα. Αυτές αναφέρονταν στην ημέρα τέλεσης των μνημοσύνων, στη συχνότητα συμμετοχής των πιστών στη θ. Κοινωνία και στον καθαγιασμό των ιερών εικόνων. Από τη σφοδρή αντιπαράθεση των αντιτιθέμενων μοναχών αναδύθηκαν διαφορετικές στάσεις ζωής, μέσα από τις οποίες αντικατοπτρίζονταν «*ὁ γνήσιος παραδοσιακὸς κόσμος τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας γιὰ προσαρμογές καὶ προσλήψεις εὐρωπαϊκῶν στοιχεί-*

ων»¹. Ανεξάρτητα από τη διαφορετική ερμηνευτική προσέγγιση της χριστιανικής παράδοσης, οι αντιμαχόμενοι μοναχοί είχαν την πεποίθηση ότι αγωνίζονταν για την προάσπιση της ορθόδοξης χριστιανικής αλήθειας. Συνεπώς, δεν είναι δίκαιο να καταλογιστούν δόλια και κακόβουλα κίνητρα στις ενέργειές τους αλλά απλώς ένας υπερβολικός ζήλος, που κάποιες φορές, διαποτισμένος από τα προσωπικά πάθη, όξυνε ακόμη περισσότερο την αντιπαράθεσή τους.

Για την ιστορική έρευνα των γεγονότων της περιόδου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού εύστοχη κρίνεται η παρατήρηση του Π. Κιτρομηλίδη: «Ένας περιέργος, όσο και επίμονος, μανιχαϊσμός ταλανίζει τη μελέτη και την κατανόηση της πνευματικής ζωής του Ορθόδοξου Ελληνισμού κατά τους χρόνους της δουλείας. Ανάλογα με τις πεποιθήσεις και τις προτιμήσεις τους οι μελετητές που εγκύπτουν στα ζητήματα της πνευματικής ζωής του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού, διαβλέπουν στο έργο, στη σκέψη, στη δράση και στις προθέσεις των φορέων της πνευματικής ζωής μιας εποχής ριζικά διαφορετικής από τη δική μας, είτε «αντιδραστικές» και οπισθοδρομικές προδιαθέσεις και σχεδιασμούς, εθελοδοουλία και σκοταδισμό είτε, αντίστροφα, απεμπόληση των ιερών και των οσίων της πίστης και του γένους, νόθευση των παραδόσεών του, αλλοίωση της

---

¹ Ν. Ματσούκας, *Ελληνορθόδοξη παράδοση και δυτικός πολιτισμός* (στα πλαίσια του νέου Ελληνισμού), Θεσσαλονίκη 1985, 26. Βλ. και Ρωξάνη Αργυροπούλου-Λουγγή, «Η απήχηση του έργου του Ρουσσώ στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Ο Εραμιστής* 11 (1974), [Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά], Αθήνα 1980, 198-199.

αυθεντικότητας και των γνήσιων αξιών που συνθέτουν την αρχέγονη φυσιογνωμία του. Αποτέλεσμα των μηχανοκράτειων αυτών θεωρήσεων είναι η μεταβολή της ιστορίας σε ιδεολογικό πεδίο μάχης με πρωταρχικό θύμα βέβαια την κατανόηση και την απροκατάληπτη ερμηνεία. [...] Τολμού να ελπίζω ότι η άρση της μελέτης των πηγών της εποχής του Διαφωτισμού υπεράνω σύγχρονών μας σχηματικών και ιδεολογικά προκαθορισμένων απλουστεύσεων θα συνείπνε σε πιο απροκατάληπτες αναγνώσεις που θα έκαναν ορατά τα συχνά δραματικά διλήμματα των εκπροσώπων της πνευματικής ζωής αλλά και την κοινή σε όλους ανεξαιρέτως μέριμνα και καημό για την πνευματική ανόρθωση και προκοπή του γένους»¹. Προς την ίδια κατεύθυνση κινείται και η παρατήρηση του Β. Μακρίδη, ο οποίος σημειώνει ότι «η ιστορική έρευνα οφείλει να αποτάσσεται διπολικά σχήματα τύπου «άσπρο-μαύρο» και να επεξεργάζεται τις «γκρίζες ζώνες», οι οποίες ενίοτε είναι περισσότερο αποκαλυπτικές»².

4.3.3 Η αντικολλυβαδική στάση του Βησσαρίωνος

Ο Βησσαρίων αναμείχτηκε ζωηρά στις έριδες των μνημοσύνων και υπήρξε μαζί με τον εξ Ιωαννίνων Θεοδώ-

---

¹ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Θύραθεν θεώρηση Αθανασίου του Παρίου», στην έκδοση: *Η Εκατονταπυλιανή και η χριστιανική Πάρος*, ο.π., 466.

² Βασ. Μακρίδης, «Ορθόδοξη Εκκλησία και Διαφωτισμός στη νεότερη Ελλάδα: Θρησκευτικές ιδεολογικοποιήσεις μιας αντιπαράθεσης», *Ίστωρ* τχ.12 (2001), 176.

ρητο από τους σημαντικότερους εκπροσώπους των Αντι-κολλυβάδων. Υποστήριζε την άποψη της τέλεσης των μνημοσύνων¹ αδιακρίτως το Σάββατο και την Κυριακή.

Τα πατριαρχικά γράμματα² του Θεοδοσίου Β' τον Ιούλιο του 1772: «οί μὲν γὰρ ἐν Σάββασι τελοῦντες τὰ μνημόσυνα τῶν κεκοιμημένων καλῶς ποιοῦσιν, οἱ δ' ἂν ἐν Κυριακῇ, οὐχ ὑπόκεινται κρίματι, οὐ πενθοῦντες, ἀλλ' ἐκετηρίους ὕμνους τῷ Θεῷ προσάγοντες», τον Ιούνιο του

¹ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα*, 210. Πρβλ. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική φιλολογία*, 571· Μ. Γεδεών, *Ο Άθως*, 153· Χ. Πούλιος, *Κατάλογος των εν τοις γράμμασι*, 174· Χ. Τζώγας, *Η περί μνημοσύνων έρις*, 16.

² Νικόδημος Αγιορείτης, *Ομολογία πίστεως*, 28-30. Πρβλ. Θεοδώρητος ιερομ., *Αθανασίου του Παρίου Δήλωσις*, 26, 34-36, 43· Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοί πίνακες, ειδήσεις, ιστορική βιογραφία περί των Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως από Ανδρέου του Πρωτοκλήτου μέχρις Ιωακείμ Γ' του από Θεσσαλονίκης (36-1884)*, εν Κωνσταντινουπόλει 1890, 668· ο ίδιος, Θεοδώρητου Αγιαννίτου, 143· ο ίδιος, «Βιβλιοκρισία: Κοσμάς Βλάχος, Η χερσόνησος του Αγίου Όρους, ο.π., *ΕΑ έτος ΚΕ'* (1905), 31· L. Petit, *La grande controverse des Colybes*, 329· Κ. Βλάχος, *Η χερσόνησος του Αγίου Όρους*, 107-108· Ιεζεκιήλ Βελανιδιώτης, Αρχιμ., «Ανέκδοτος πατριαρχική εγκύκλιος του εθνομάρτυρος Γρηγορίου του Ε'», *ΕΦ* 8 (1911), 200· Ph. Meyer, *Die haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Amsterdam 1965, 229-236· Σπυρ. Μακρής, *Κολλυβάδες*, τ.7, 743· Χ. Τζώγας, *Η περί μνημοσύνων έρις*, 99, 144-152· Κ. Παπουλίδης, *Το κίνημα των Κολλυβάδων*, 50-54· Παν. Χρήστου, *Πνευματική δραστηριότητα*, τ.3, 257· Δωρόθεος μοναχός, *Το Άγιο Όρος*, τ.1, 103-104· Σ. Δ. Κοντογιάννης, «Κολλυβάδες», *ΕΠΑΜ* τ.34, 324.

1773: «να παύσωσιν ἀπὸ τὰς τοιαύτας ταραχώδεις καὶ ἀκαίρους διενέξεις [...] τοὺς μὲν ἐν Σαββάτῳ τελοῦντες τὰ μνημόσυνα καλῶς ποιεῖν ἀπεφηνάμεθα, ἅτε τῷ ἀρχαίῳ τῆς Ἐκκλησίας ἔθει παρακολουθοῦντες, τοὺς δὲ ἐν Κυριακῇ ἢ ἐν ἄλλῃ ἡμέρᾳ τῆς ἐβδομάδος τελεῖν αὐτὰ θέλοντας οὐκ ἐκωλύσαμεν διὰ τὸ ἐπικρατῆσαν ἔθος ἐν ταῖς κατὰ πόλεις ἐκκλησίαις», καθὼς καὶ το ἀχρονολόγητο γράμμα που ἐκδόθηκε μᾶλλον ἐπὶ πατριαρχίας Σαμουήλ Α΄ περὶ το 1773: «ὄλοι οἱ ἐν ταῖς σκήταις καὶ τοῖς κελλίοις ἐνασκούμενοι πατέρες, νὰ φυλάττωσιν ἐν τοῖς τελουμένοις ὑπ' αὐτῶν μνημοσύνοις τῶν κεκοιμημένων ἀπαράχραντον τὴν τάξιν καὶ συνήθειαν τῶν αὐτόθι ἱερῶν μοναστηρίων», δὲν κατὰφεραν νὰ εἰρηνεύσουν τοὺς μοναχοὺς τοῦ Ἁγίου Ὁρους¹.

Ἀκόμη καὶ ἡ Σύνοδος, που συνήλθε με πατριαρχικὴ ἐντολὴ στὴ Μονὴ Κουτλουμουσίου (1774)², δὲν ἔφερε τὴν ποθητὴ εἰρήνη στὶς δύο ἀντιμαχόμενες ομάδες τῶν μοναχῶν, γιατί οἱ Κολλυβάδες δὲν προσήλθαν. Μετὰ τὴν κοίμη-

---

¹ Περισσότερα γιὰ τα ἀνωτέρω τρία πατριαρχικά γράμματα, βλ. Διον. Βαλαῆς, *Ἡ πατριαρχία τοῦ Θεοδοσίου Β΄ (1769-1773). Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς θεσμικῆς λειτουργίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο*, ἐκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2009, 345-389.

² Γρηγόριος μοναχός, *Περὶ τῆς ἐν Κουτλουμουσίου Μονῆς*, κώδ. 281 τῆς Μονῆς Παντελεήμονος τοῦ Ἁγίου Ὁρους, σ.150. Κοσμᾶς Βλάχος, *Ἡ χερσόνησος τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, 108-109· Μ. Γεδεών, Θεοδωρήτου Ἀγιαννίτου, 143· Χ. Τζώγας, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις*, 153-154· Κ. Παπουλίδης, *Τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων*, 59· Δωρόθεος μοναχός, *Τὸ Ἅγιο Ὅρος*, τ.1, 103.

ση του πρώην Πατριάρχη Αλεξανδρείας Ματθαίου (1775)¹, που εγκαταβίωσε στην Ι. Μονή Κουτλουμουσίου, οι επίτροποι της διαθήκης του, πρώην Χαλεπίου Γεννάδιος και Βησσαρίων, απέστειλαν πρόσκληση στον πρώην Κορίνθου Μακάριο, που εφησύχαζε στην Ι. Μονή Παντελεήμονος, να συμμετάσχει στην τέλεση του μνημοσύνου του εκλιπόντος που θα τελούνταν ημέρα Κυριακή στην Ι. Μονή

---

¹ Σ. Καδάς, «Χειρόγραφο με αυτόγραφες σημειώσεις του Καισαρίου Δαπόντε», στο: *Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (3 Απρ. 1987)*, Θεσσαλονίκη 1988, 200-201. Συμεών Πασχαλίδης, *Το υμναγιολογικό έργο των Κολλυβάδων. Συμβολή στη μελέτη της αγιολογικής γραμματείας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 2007, 51 σημ.5. Σε Επιστολή του Αθανασίου Παρίου προς τον διδάσκαλο Παναγιώτη Παλαμά, κώδ. 21 Προυσσού, φ.32^r-32^v, σημειώνεται ότι απεβίωσε την Πέμπτη του Θωμά του 1775, βλ. Χ. Αραμπατζής, «Άγνωστες ειδήσεις περί του Αγίου Μακαρίου Νοταρά μέσα από την ανέκδοτη Αλληλογραφία του Αγίου Αθανασίου του Παρίου», *Πρακτικά Συνεδρίου: Άγιος Μακάριος (Νοταράς) Γενάρχης του Φιλοκαλισμού - Μητροπολίτης Κορίνθου* (επιμ. Στ. Παπαδόπουλος), Αθήνα 2006, 399. Αντιθέτως, σε σημείωμα του Μεγάλου Κώδικα της Εκκλησίας Αλεξανδρείας (σ.6) σημειώνεται: «ἀπῆλθεν εἰς τὸ Ὅρος, ἐν τῷ τοῦ Κουτλουμουσίου μοναστηρίῳ, κάκει τέθνηκεν ἐν ἔτει αἴφωσ', ἐν μηνὶ ἀπριλίῳ κγ'», βλ. Δ. Πασχάλης, *Ματθαῖος ὁ Ἄνδριος Πάπας καὶ Πατριάρχης Αλεξανδρείας καὶ πάσης γῆς Αἰγύπτου (1746-1767). Βιογραφικὸν σχεδῆριον*, ἐν Αθήναις 1901, 81. Γ. Μάζαράκης, *Συμβολή εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς ἐν Αἰγύπτῳ Ὀρθοδόξου Εκκλησίας*, (επιμ. Ε. Μιχαηλίδης), Αλεξάνδρεια 1932, 630.

Κουτλουμουσιού¹. Ο Μακάριος απάντησε στην πρόσκληση: «*Τίς ἢ ἀνάγκη, ὦ καλοὶ πατέρες, νὰ παραδράμητε ὄλας τὰς ἡμέρας τῆς ἐβδομάδος καὶ νὰ ἐκλέξητε τὴν Κυριακὴν, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἐμποδίζουσι τὰ τυπικὰ τὰ νεκρικὰ γράμματα; Ἐγὼ οὐδέποτε ἔπραξα εἰς τὴν ἐπαρχίαν μου, ἀλλ' οὐδὲ εἶδον ποτὲ εἰς τὸν τόπον τοιαῦτα. Διὰ τοῦτο ἔχετέ με παρητημένον. Οὐδέποτε γὰρ θέλω παραβῆ ἰσχυρὰ τῶν πατέρων*»².

Εἶναι προφανές ὅτι ἡ πρόσκληση αὐτὴ ἔκρυβε κάποια σκοπιμότητα. Οἱ ἐπίτροποι κάλεσαν τὸν Μακάριο γιὰ νὰ διαπιστώσουν ἐμπρακτὰ τὴν στάση τῶν Κολλυβάδων στὶς συνοδικὲς ἀποφάσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Αὐτὸ διαπιστώνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἀπέστειλαν τὴν ἀνωτέρω ἀπάντησιν τοῦ Μακαρίου στὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχην Σωφρόνιον σημειώνοντας μεταξὺ τῶν ἄλλων: «*Παναγιώτατε Δέσποτα, πέπτωκε τὸ σὸν θέσπισμα. Ὁ Μαλαξὸς ἀνέζησεν ὁ Κορίνθου οὐ πείθεται εἰς τὰ θεῖά σου προστάγματα· ἰδοὺ καὶ τὸ ἰδιόχειρον αὐτοῦ*»³.

Οἱ ἀντεγκλήσεις ἔλαβαν ἐπικίνδυνη τροπὴν, γι' αὐτοὶ οἱ Ἀντικολλυβάδες ἀπέστειλαν στὴν Κωνσταντινούπολιν τὸν Βησσαρίωνα με κείμενα τῶν Κολλυβάδων, γιὰ νὰ ἐκθέσει τὴν κατάστασιν ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ Ἅγιον Ὄρος. Γιὰ τὴν ἀποστολὴ αὐτὴ τοῦ Βησσαρίωνος σημειώνει ὁ Ἀθανάσιος

---

¹ Θεόκλητος Διονυσιάτης, μοναχός, Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, 206. Πρβλ. Χ. Τζώγας, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις*, 44-45· Ν. Μπουγάτσος, *Βησσαρίων*, 854· Δωρόθεος μοναχός, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος*, τ.1, 103.

² Θεοδώρητος ἱερομ., *Ἀθανασίου τοῦ Παρίου Δήλωσις*, 67, 101-102.

³ Ὁ.π., 67, 103. Χ. Τζώγας, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις*, 45.

Πάριος: «Εύρόντες γὰρ τὸν μανικὸν Βησσαρίωνα πρω-
τουργὸν καὶ συνεργὸν ἐτοιμότατον, τοῦτον εἰς τὴν Μεγά-
λην Ἐκκλησίαν ἀποστέλλουσιν, ἐφοδιάσαντες αὐτὸν γράμ-
μασιν οἷς ἤθελον, δεινὰ καὶ ἀπαίσια, τινῶν κατ' ἐξοχὴν
αὐτοῖς ἐναντίον, κατηγορήσαντες. Ὁ δὲ Βησσαρίων καὶ ἐ-
καυχῆθη ὅτι ὑπάγει, ἵνα ἐνεργήσῃ, ὥστε πανταχοῦ ἀπα-
ραιτήτως οἱ χριστιανοὶ κατὰ πᾶσαν Κυριακὴν νὰ ψάλλωσι
τῶν κεκοιμημένων μνημόσυνον»¹.

Ο Βησσαρίων μετέβη στο Οικουμενικὸ Πατριαρχεῖο
καὶ ἐνημέρωσε τὸν Πατριάρχη Σωφρόνιο² σχετικὰ με τὶς
δοξασίες καὶ τὴ δράση τῶν Κολλυβάδων καὶ, ἀφοῦ παρου-
σίασε καὶ τὶς ἀπόψεις τῆς παράταξής του, ζήτησε πατρι-
αρχικὴ καὶ συνοδικὴ ἀπόφαση γιὰ τὸ ζήτημα τῶν μνημο-
σύνων, ὥστε νὰ ἐπέλθῃ ἡ εἰρήνευση καὶ ἡ ομόνοια στους
αγιορείτες μοναχοὺς. Ἡ μετάβασή του στὴν Κωνσταντι-
νούπολη μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ (17 Ιουλίου
1776) τοῦ Σεργίου Μακραίου πρὸς τὸν πνευματικὸ τοῦ Α-
γίου Ὁρους Κύριλλο, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι δὲν συναντή-

¹ Θεοδώρητος ἱερομ., *Αθανασίου τοῦ Παρίου Δήλωσις*, 37-38.

² Σ. Μακραῖος, *Υπομνήματα*, 317. Πρὸβλ. Γρηγόριος μονα-
χός, *Περὶ τῆς ἐν Κουτλουμουσίου Μονῆς γενομένης Συνόδου*, 153· Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, 210· Κ. Σάθας, *Νεοελληνικὴ φι-
λολογία*, 571· L. Petit, *La grande controverse des Colybes*, 330· Μ. Γεδεών, *Ὁ Ἄθως*, 154· Κοσμάς Βλάχος, *Ἡ χερσόνη-
σος τοῦ Αγίου Ὁρους*, 109· Θεόκλητος Διονυσιάτης, *μοναχός*, *Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης*, 45· Χ. Τζώγας, *Ἡ περὶ μνημο-
σύνων ἐρις*, 157· Ν. Μπουγάτσος, *Βησσαρίων*, 854· Κ. Παπου-
λίδης, *Τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων*, 59· Ι. Χρυσικός, *Ἀπὸ τὶς
θεολογικῆς ἐρίδες τῆς Ἐκκλησίας*, 16.

θηκε με «Βησσαρίωνι τῷ ἀγιορείτῃ μοναχῷ, ὃς ἀφίκετο εἰς τὴν ἡμετέραν πόλιν· ὅτι ἐπεθύμει ἵνα ἀπολαύῃ τῆς φίλης ἡσυχίας καὶ ἵνα μένη ἤρεμος, ἐπιδιώκων τὴν κατὰ Χριστὸν εἰρήνην καὶ φυλάττων αὐτὴν πρὸς πάντας»¹.

Ἄραγε, γιατί ο Βησσαρίων δεν επισκέφθηκε τον συμμαθητή του Σέργιο Μακραίο² και γιατί εκείνος σημειώνει το γεγονός αυτό στην επιστολή του προς τον Κύριλλο; Φαίνεται ότι ο Βησσαρίων γνώριζε την επιθυμία του Μακραίου για τήρηση ουδέτερης στάσης στην έριδα των μνημοσύνων και ίσως γι' αυτόν τον λόγο δεν τον συνάντησε. Εξάλλου, είναι φανερό ότι ο Σέργιος με την επιστολή του προς τον Κύριλλο προσπάθησε να καταστήσει σαφές ότι δεν είχε καμία συνεργασία με τον Βησσαρίωνα και καμία εμπλοκή στη συνοδική καταδίκη της ηγετικής ομάδας των Κολλυβάδων.

Τον Ιούνιο του 1776, ο Οικουμενικός Πατριάρχης Σωφρόνιος Β' συγκάλεσε Σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη³, στην οποία έλαβαν μέρος ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων

---

¹ Μ. Γεδεών, *Επί δύο ετεροδιδασκαλιών*, 42.

² Για το βίο και τη δράση του Σεργίου Μακραίου, βλ. Ν. Ζαχαρόπουλος, *Σέργιος Μακραίος. Ο διδάσκαλος των επιστημών*, 44-69.

³ Γρηγόριος μοναχός, *Περί της εν Κουτλουμουσίου Μονής*, 153. Βλ. και το *Σιγγίλιον πατριαρχικόν περί του απαρατηρήτως τελείσθαι τα μνημόσυνα του Σωφρονίου* στον ίδιο κώδ. 281 της Μονής Παντελεήμονος του Αγίου Όρους, 156-165. Πρβλ. Θεοδώρητος ιερομ., *Αθανασίου του Παρίου Δήλωσις*, 41-43· Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα*, 210· Κ. Σάθας, *Νεοελληνική φιλολογία*, 572· L. Petit, *La grande controverse des Colybes*, 330· Μ. Γεδεών, *Ο Άθως*, 154· ο ίδιος, *Θεοδωρήτου Αγιαννίτου*, 143-

Αβράμιος, δεκαέξι Αρχιερείς και λόγιοι μοναχοί του Αγίου Όρους. Η Ι. Σύνοδος θεώρησε τους Κολλυβάδες υπεύθυνους για τις συνεχιζόμενες ταραχές στο Άγιον Όρος, γι' αυτό καθαίρεσε και αφόρισε την ηγετική ομάδα τους: Αθανάσιο Πάριο, Ιάκωβο Πελοποννήσιο, Αγάπιο Κύπριο και Χριστοφόρο Προδρομίτη. Όρισε, επίσης, να τελούνται τα μνημόσυνα απαρατηρήτως και το Σάββατο και την Κυριακή σύμφωνα με την παλιά τάξη της Εκκλησίας. Η συνοδική αυτή απόφαση στάλθηκε στο Άγιον Όρος με τον Βησσαρίωνα¹, ο οποίος έλαβε την εντολή να την παραδώσει στον εκεί εφησυχάζοντα πρώην Οικουμενικό Πατριά-

---

144· Κοσμάς Βλάχος, *Η χερσόνησος του Αγίου Όρους*, 109· Μιχαήλ Καλινδέρης, *Τα λυτά έγγραφα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης (1676-1808)*, εν Θεσσαλονίκη 1951, 21· Ph. Meyer, *Die haupturkunden für die Geschichte*, 236-241· X. Τζώγας, *Η περί μνημοσύνων έρις*, 158-161· Κ. Παπουλίδης, *Το κίνημα των Κολλυβάδων*, 60-61· Ι. Αναστασίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ.2, 530· Παν. Χρήστου, *Πνευματική δραστηριότης εις το Άγιον Όρος*, τ.3, 258· Άλκης Αγγέλου, *Των Φώτων Β'. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1999, 177· Κ. Ακριβόπουλος, *Το Κολλυβαδικό κίνημα*, 63-64. Ο ιερομόναχος Άνθιμος Αγιαννανίτης, *Αγία Άννα*, 45, σημειώνει ότι το 1760 συνήλθε στην Κωνσταντινούπολη Σύνοδος, η οποία καταδίκασε το «Κολλυβαδικό κίνημα, όχι σάν αίρετικό άλλ' έπειδή γινόταν αιτία ταραχής και φυγαδεύσεως τής ειρήνης τών χριστιανών. Πρόεδρος τής Συνόδου υπήρξε ο Βησσαρίων ο Καυσοκαλυβίτης ο έκ Ραψάνης».

¹ Γρηγόριος μοναχός, *Περί της εν Κουτλουμουσίου Μονής γενομένης Συνόδου*, 154. Βλ. και κώδ. 282 της Μονής Παντελεήμονος του Αγίου Όρους, *Περί μνημοσύνων*, 128. Προβλ. X. Τζώγας, *Η περί μνημοσύνων έρις*, 161.

ρχη Κύριλλο Ε', για να την γνωστοποιήσει σε όλα τα μοναστήρια και τις σκήτες. Πατριαρχικές Εγκύκλιοι στάλθηκαν και στη Θεσσαλονίκη, τη Χίο και όπου αλλού είχαν διαδοθεί οι αντιλήψεις των Κολλυβάδων¹. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αθανασίου Παρίου², ο Βησσαρίων αγωνίστηκε με πάθος για την εφαρμογή της συνοδικής αυτής απόφασης διακηρύττοντας ότι «ὄσοι οὐ πείθονται εἰς αὐτὸ οὐκ εἰσὶ χριστιανοὶ [...] καὶ μετὰ θάνατον θέλουσι μείνει ἄλλοι καὶ τυμπανιαῖοι».

Οι Κολλυβάδες αντέδρασαν στην καταδικαστική απόφαση της Ι. Συνόδου και την απέδωσαν σε συκοφαντικές ενέργειες του Βησσαρίωνος. Ο Νικόδημος ο Αγιορέτης σημειώνει χαρακτηριστικά ότι ο Οικουμενικός Πατριάρχης Σωφρόνιος εξαπατήθηκε από τον απεσταλμένο των Αντικολλυβάδων: «ὁ λεγόμενος διδάσκαλος Βησσαρίων ἀπελθὼν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐξεῖπε μυρίας κατηγορίας κατὰ τῶν ἀδελφῶν, τῶν φυλαττόντων τὴν περὶ τῶν μνημοσύνων ἀρχαίαν τῆς Ἐκκλησίας παράδοσιν, καὶ αἰρετικά αὐτοῖς προσῆψε φρονήματα· ὧτινι πιστεύσας ὁ κϋρ Σωφρόνιος ὡς ἀληθῶς λαλοῦντι, καὶ ἐξαπατηθεὶς, τὸ γράμμα ἐκεῖνο ἐξέδωκεν· εἰ μὴ γὰρ ἐξηπατήθη, πῶς ἤθελε καταδεχθῆναι τὴν φάσκη καὶ τὴν ἀντιφάσκη οὕτω λαμπρῶς αὐτὸς ἐαυτῷ; Καὶ ὁ πρῶν συναινῶν τῇ περὶ τῶν μνημοσύνων διατάξει τῶν Ἱερῶν Μοναστηρίων, αὐτὸς ἔπειτα τὴν λέγη

---

¹ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα*, 210. Πρβλ. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική φιλολογία*, 572· Ν. Μπουγάτσος, *Βησσαρίων*, 854· Χ. Τζώγας, *Η περί μνημοσύνων έρις*, 161.

² Θεοδώρητος ιερομ., *Αθανασίου του Παρίου Δήλωσις*, 65-66.

και να γράφη τὰ ἀντιφατικώτατα»¹. Ανάλογη άποψη διατύπωσε και ο Αθανάσιος Πάριος: «Ἦδη ἠκούσατε ὅτι ὁ Βησσαρίων ἐκεῖνος ἐστάθη ὁ πρῶτος και καθ' αὐτὸ και κυρίως αἴτιος, ὥστε μὲ τὰς διαβολὰς του και συκοφαντίας, ἅς ἐπλασεν καθ' ἡμῶν, αὐτός τε και οἱ ὁμόφρονές του, οἱ τότε Συνοδικοί, ὡς αἰρεσιάρχας και ἀντάρτας κατεδίκασαν ἡμᾶς»².

Η καταδικαστική αυτή συνοδική απόφαση για τους Κολλυβάδες επί πατριαρχίας Σωφρονίου επαναλάμβανε όσα είχαν θεσπιστεί επί πατριαρχίας Θεοδοσίου Β'³. Συνεπώς, δεν πρέπει να θεωρηθεί, οπωσδήποτε, ως προϊόν των δόλιων και συκοφαντικών ενεργειών του Βησσαρίωνος. Εξάλλου, και ο ίδιος ο Νικόδημος ο Αγιορείτης αναφέρει ότι ο Σωφρόνιος ἐνήργησε κατ' οικονομία, για να ειρηνεύσει τις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις των μοναχών: «ὁ κϋρ Σωφρόνιος σὺν τῇ περὶ αὐτὸν Ἁγία Συνόδῳ, πρόνοιαν ποιούμενος τοῦ νὰ εἰρηνεύσῃ τὰς ταραχὰς ταύτας, ἐμεταχειρίσθη τὸ δεύτερον εἶδος τῆς κυβερνήσεως, ἥτοι τὴν οἰκονομίαν και συγκατάβασιν, και ἐδιώρισεν ὅτι ἀπαρατηρήτως

¹ Νικόδημος Αγιορείτης, *Ομολογία πίστεως*, 31-32.

² Θεοδώρητος ιερομ., *Αθανασίου του Παρίου Δήλωσις*, 69. Πρβλ. *Ἐπιστολή Ἀθανασίου τοῦ Παρίου πρὸς τὸν λογιώτατον Κυπριανόν, και πρὸς πάντας ἀπλῶς τοὺς λέγοντας, ὅτι αὐτός ἐχρημάτισεν αἴτιος τῶν ἐν τῷ ὄρει τοῦ Ἄθωνος ταραχῶν και σκανδάλων ἀπολογητική, τουτέστι δεικνύουσα ὅτι ψευδῶς και πάντῃ ἀλόγως ταῦτα λέγεται κατ' αὐτοῦ*, βλ. κώδ. 209 της Μονῆς Παντελεήμονος του Αγίου Όρους, φ.47^α.

³ X. Τζώγας, *Η περί μνημοσύνων έρις*, 164.

νά γίνωνται τὰ μνημόσυνα εἴτε ἐν Σαββάτῳ, εἴτε ἐν Κυριακῇ»¹.

Περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον κατὰ τοῦ Βησσαρίωνος ἐστράφη ὁ Ἀθανάσιος Πάριος², ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι εἶχε ἓναν μαθητὴ τοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ ἀρχοντικὴ οἰκογένεια, ποῦ ἀσκούσε μεγάλη ἐπιρροή στὸν Πατριάρχη καὶ στα συνοδικὰ μέλη, καὶ με τὴ βοήθειά τοῦ πέτυχε τὴν καταδίκη τῶν Κολλυβάδων. Για τὶς ἐνέργειές τοῦ αὐτὲς ἐπικαλεῖται καὶ τὴ μαρτυρία τοῦ Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Δαμασκηνοῦ, ποῦ ἦταν μέλος τῆς I. Συνόδου. Ὡστόσο δὲν ὑπάρχουν ἄλλες μαρτυρίες, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν ομάδα τῶν Ἀντικολλυβάδων, ποῦ θα διευκόλυναν τὴν ἐρευνα στὴν ἐξακρίβωση τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Βησσαρίωνος σχετικὰ με τὸν ἐπηρεασμὸ τῶν συνοδικῶν μελῶν. Πάντως, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, ἡ I. Σύνοδος ἐπικαλέστηκε στὴν περὶ μνημοσύνων ἀπόφασή τῆς τὴν παλιὰ τάξη τῆς Ἐκκλησίας. Φαίνεται ὅτι κάποιος ρόλο στὴν καταδικαστικὴ ἀπόφασή τῆς διαδραμάτισε καὶ ὁ πρῶην Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Καλλίνικος Γ', ὁ ὁποῖος τῆς εἶχε ἀποστείλει ἀντίγραφο ἐπικριτικῆς γιὰ τοὺς Κολλυβάδες ἐπιστολῆς τοῦ πρὸς τὸν διδάσκαλο καὶ πνευματικὸ τοῦ Ἁγίου Ὁρους Κύριλλο (30 Ἰουνίου 1776)³. Ὁ ἱερομόναχος Κύ-

---

¹ Νικόδημος Ἀγιορείτης, *Ὁμολογία πίστεως*, 32.

² Θεοδώρητος ἱερομ., *Ἀθανασίου τοῦ Παρίου Δήλωσις*, 38. Πρὸ βλ. Χ. Τζώγας, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἐρις*, 163.

³ Χαρ. Σωτηρόπουλος, *Κολλυβάδες-Ἀντικολλυβάδες*, 467-471, βλ. καὶ τὶς ἐπιστολές τοῦ Καλλινίκου πρὸς τὸν Ἀθανάσιο Πάριο (σσ. 472-473) καὶ πρὸς τοὺς πατέρες τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τὸν Κύριλλο καὶ τὸν ἱεροκέρυκα Κοσμὰ (σσ. 480-486). Για τὶς ἀντικολλυβαδικές ἀπόψεις τοῦ πρῶην Πατριάρχῃ Κωνσταντινου-

ριλλος επιθυμούσε την ειρήνευση των μοναχών του Αγίου Όρους και χαρακτήριζε τους Κολλυβάδες ως δοκησίσοφους, όπως προκύπτει από επιστολή του προς τον πρώην Πατριάρχη Καλλίνικο Γ'¹ και από επιστολή που έλαβε από τον Αθανάσιο Πάριο².

Αργότερα, οι Κολλυβάδες έλαβαν τη συγχώρεση από τη Μ. Εκκλησία³. Η άρση του αφορισμού του Αθανασίου Παρίου⁴ πραγματοποιήθηκε κατόπιν σχετικής αίτησής του το 1781 επί πατριαρχίας Γαβριήλ. Τη συνοδική αυτή απόφαση της αθώωσής του ο Αθανάσιος την συμπεριέλαβε στο τέλος του βιβλίου του «Αντίπαπας»⁵, το οποίο απέ-

---

πόλεως Καλλινίκου Γ' και τη σχετική αλληλογραφία του με μοναχούς του Αγίου Όρους, βλ. Αθ. Χρυσοβέργης, *Οι θεολογικές κατευθύνσεις του πατριάρχη Καλλινίκου Γ'*, 135-146.

¹ Χαρ. Σωτηρόπουλος, *Κολλυβάδες-Αντικολλυβάδες*, 476-477.

² Ό.π., 474-475.

³ Χ. Τζώγας, *Η περί μνημοσύνων έρις*, 165-166· Νικ. Αρκάς, «Αθανάσιος ο Πάριος», *ΘΗΕ* τ.1, 564.

⁴ Μ. Γεδεών, Θεοδώρητου Αγιαννίτου, 150. Βλ. και Ph. Meyer, *Die haupturkunden für die Geschichte*, 241-242· Δημ. Οικονομίδης, «Αθανάσιος ο Πάριος (1721-1813)», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 1 (1961), 353· Αθηνά Καραμπέτσιου, *Αθανάσιος Πάριος*, 61-63· Γεώργιος Μεταλληνός Πρωτοπρ., «Αθανάσιος Πάριος (1721-1813), (Εργογραφία-Ιδεολογία-Βιβλιογραφικά)», στο *Τιμητικόν αφιέρωμα εις Ανδρέαν Θεοδώρου*, *ΕΕΘΣΠΑ* Λ' (1995) 294.

⁵ Ο Αντίπαπας ήτοι Αγώνες υπερθαύμαστοι και ηρωικά παλαίσματα, και τώνοντι υπερφυσή κατορθώματα, του εν αγίοις πατρός ημών Μάρκου Αρχιεπισκόπου της Εφέσου, του πίκλην Ευγενικού, του κατ' εξαίρετον και σχεδόν μόνου προμάχου και

στειλε προς τον φίλο και συμμαθητή του πρώην Θεσσαλονίκης Δαμασκηνό, που εφησύχαζε στη Νέα Σκήτη του Αγίου Όρους. Στην ίδια Σκήτη μόναζε και ο Βησσαρίων, ο οποίος λόγω της απουσίας του Δαμασκηνού άνοιξε το δέμα πιστεύοντας ότι περιείχε την έκδοση του «Θηκαρά». Σημειώνει χαρακτηριστικά για την ενέργειά του αυτή ο Αθανάσιος Πάριος: «θρασὺς δὲ καὶ ἰταμὸς καὶ ἀνέσχυντος ὢν, ἔλυσε τὰς σφραγίδας νομίσας, ὡς ἔλεγε, ὅτι ἦν ὁ νεοτύπωτος Θηκαρᾶς, τὸν ὅποιον ὦραν τὴν ὦραν ἐπερίμενε. Εὗρε δὲ ἐν αὐτῇ οὐχὶ Θηκαρᾶν, ἀλλὰ μάχαιραν δίστομον, τὴν ὀρθὴν καὶ δικαίαν τῆς προσκυνητῆς καὶ ἁγίας Συνόδου τὴν ἀπόφασιν, ἣν ἀνελπίστως ἰδὼν καὶ ἀναγνούς, ἐξέστη, ἐξεπλάγη, ἀχανῆς διέμεινε, διελθούσης αὐτοῦ τὴν καρδίαν ὑπὲρ πᾶσαν μάχαιραν δίστομον. Ἐαυτὸν γὰρ εἶδε στηλιτευόμενον, ὡς πονηρὸν διαβολέα καὶ συκοφάντην καὶ ψευδογράφον καὶ παραβάτην τῶν Ἀποστολικῶν Παραδόσεων, ἡμᾶς δὲ ὀρθοδοξοτάτους, εὐσεβεστάτους καὶ ὄλαις δυνάμεσιν ἀντεχομένους τῶν ἐκκλησιαστικῶν διατάξεων»¹.

φύλακος, της αμωμήτου και αγιωτάτης αποστολικής και πατροπαράδοτου ορθοδόξου πίστεως ημών των Γραικῶν, αθροισθέντα μεν οπωσδήποτε υφ' εν, και εν εἶδει βίου και πολιτείας λογογραφηθέντα, υπό του εν ιερομονάχοις αναξίου και ελαχίστου Αθανασίου του Παρίου εκδοθέντα δε και τύποις διά συνδρομῆς και φιλοτίμου δαπάνης του οσιωτάτου και μουσικωτάτου εν ιεροδιακόνους κυρ Νικηφόρου Ιωάννου του πίκλην Ραγουζή εκ Σικίνου ορμωμένου μιας των Κυκλάδων Νήσων προς κοινήν εἶδησιν και ψυχικὴν ωφέλειαν απαξαπάντων των ορθοδόξων χριστιανῶν, εν ἔτει 1785, 187-188.

¹ Θεοδώρητος ιερομ., Αθανασίου του Παρίου Δήλωσις, 69-70. Βλ. και Χ. Τζώγας, Η περί μνημοσύνων ἔρις, 167.

Ο διδάσκαλος της Αθωνιάδας Σχολής Κυπριανός¹, σε μια επιστολή του προς τον πνευματικό του Παρθένιο, ως υπαίτιο των ταραχών στο Άγιον Όρος θεώρησε τον Αθανάσιο Πάριο. Φαίνεται ότι ο Αθανάσιος είχε πληροφορηθεί από τον Παρθένιο το περιεχόμενο αυτής της επιστολής, γι' αυτό έγραψε απολογητική επιστολή προς τον Κυπριανό, με την οποία προσπάθησε να τον πείσει ότι δεν ευθυνόταν αυτός για τις ταραχές αλλά ο διδάσκαλος Βησσαρίων. Για να δείξει, μάλιστα, τον εριστικό χαρακτήρα του αντιπάλου του, επικαλέστηκε μια έντονη λογομαχία² που είχε ο Βησσαρίων με τον Χριστοφόρο τον Προδρομίτη στο Νάρθηκα του Κυριακού της Σκήτης του Πύργου σχετικά με τη συχνότητα της θείας Μετάληψης. Μέσα στο πλήθος των συγκεντρωμένων μοναχών ήταν και ο Θεσσαλονίκης Δαμασκηνός, ο οποίος έλαβε το λόγο, επέπληξε και τους δύο και χαρακτήρισε τη φιλονικία τους ως ασυμβίβαστη με το σκοπό και το έργο των μοναχών.

Εκτός από το ζήτημα των μνημοσύνων, οι αντιμαχόμενες ομάδες των μοναχών του Αγίου Όρους διαφώνησαν και στο ζήτημα της συχνότητας συμμετοχής των πιστών στο μυστήριο της θείας Μετάληψης³. Ιδιαίτερη έξαρση ε-

---

¹ Χ. Τζώγας, ο.π., 36-37.

² Βλ. Επιστολή Αθανασίου του Παρίου προς τον λογιώτατον Κυπριανόν, κώδ. 209 της Μονής Παντελεήμονος, φ.36^α. Χ. Τζώγας, *Η περί μνημοσύνων έρις*, 37-38.

³ Μ. Γεδεών, *Ο Άθως*, 156· ο ίδιος, *Επί δύο ετεροδιδασκαλιών*, 43-46. Κοσμάς Βλάχος, *Η χερσόνησος του Αγίου Όρους*, 110· Θεόκλητος Διονυσιάτης, *μοναχός, Άγιος Νικόδημος ο Αγιωρείτης*, 108-111· Νικ. Ζαχαρόπουλος, *Ο άγιος Νικόδημος*, 478-479· Παν. Χρήστου, *Πνευματική δραστηριότητα εις το Ά-*

ξέλαβαν οι αντεγκλήσεις μετά τη δημοσίευση ανωνύμως δύο σχετικών βιβλίων¹ στη Βενετία: α) *Εγχειρίδιον ανωνύμου τινός αποδεικτικόν περί του ότι χρεωστούσιν οι χριστιανοί συχνότερον να μεταλαμβάνωσι τα θεία μυστήρια. Νυν πρώτον τύποις εκδοθέν δαπάνη του τιμιωτάτου και φιλοχρίστου κυρίου Δημητρίου του εκ Δρύστρας παρά Νικολάω Γλυκέϊ τω εξ Ιωαννίνων, Βενετία 1777*, και β) *Βιβλίον ψυχωφελέστατον περί της συνεχούς μεταλήψεως των αχράντων του Χριστού μυστηρίων. Νυν το πρώτον*

γιον Όρος, τ.3, 256· Αμφιλόχιος Ράντοβιτς, Αρχιμ., *Η Φιλοκαλική Αναγέννησι*, 22-23· Γεώργιος Μεταλληνός, Πρωτοπρ., *Το φιλοκαλικό κίνημα των Κολλυβάδων*, 22. Βλ. και Πρωτοπρ. Βασίλειος Καλλιακμάνης, *Η διδασκαλία περί συχνής θείας Μεταλήψεως*, 318-326· Αρχιμ. Νικόδημος Σκρέττας, *Η θεία Ευχαριστία*, 320 και 304-408, όπου εκθέτει το ζήτημα της συχνότητας της θείας Μετάληψης από την Αποστολική περίοδο μέχρι την εποχή της Κολλυβαδικής έριδας.

¹ Βλ. ενδεικτικά: Ιωάν. Κωνσταντινίδης, «Μακάριος ο Νοταράς», *ΘΗΕ* τ.8, 488· Σπυρ. Μακρής, «Κολλυβάδες», *ΘΗΕ* τ.7, 744· Βασ. Σφυρόερας, «Νικόδημος ο Αγιορείτης», *ΘΗΕ* τ.9, 500· Χ. Τζώγας, *Η περί μνημοσύνων έρις*, 123-130· Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης, *Περί της συνεχούς Μεταλήψεως*, Εισαγωγή-ανέκδοτον κείμενον-σχόλια: Θεοδώρητος μοναχός Αγιορείτης, Αθήναι χ.χ., 10· Βασίλειος Καλλιακμάνης, Πρωτοπρ., *Η διδασκαλία περί συχνής θείας Μεταλήψεως*, 317-318· Νικόδημος Παυλόπουλος, Αρχιμ., *Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης*, [Εκκλησιαστικά έκδόσεις εθνικής εκατονπεντηκονταετηρίδος], εν Αθήναις 1976, 56-57· Χρίστος Κρικιώνης, *Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης. Βίος και συγγραφικόν έργον*, εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2001, 77-80· Συμεών Πασχαλίδης, *Το υμναγολογικό έργο*, 31-38.

τυπωθέν εις κοινήν ωφέλειαν των ορθοδόξων χριστιανών. Παρ' Αντωνίω τω Βόρτολη, Βενετία 1783. Το πρώτο αποδόθηκε στον Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη και το δεύτερο στον Νικόδημο τον Αγιορείτη. Οι Κολλυβάδες¹ υποστήριζαν τη συχνή συμμετοχή στο μυστήριο της θείας Κοινωνίας. Κατηγορούνταν, όμως, από τους αντιπάλους τους ότι ορισμένοι εξ αυτών έφθαναν στην υπερβολή, να μεταφέρουν δηλ. μαζί τους αρτοφόριο για να κοινωνούν καθημερινά. Η μανία αυτή της συχνής θείας Κοινωνίας χωρίς την απαραίτητη πνευματική προετοιμασία επικρίθηκε από τη Μ. Εκκλησία επί πατριαρχίας Γρηγορίου Ε'².

Ο Βησσαρίων επισκέφθηκε μαζί με τον παπα-Ιερόθεο τον Αθανάσιο Πάριο στη Σχολή του Αγίου Όρους, με σκοπό να συζητήσουν ήρεμα για το ζήτημα της συχνότητας της συμμετοχής στο μυστήριο της θείας Κοινωνίας. Ο Αθανάσιος ο Πάριος³ ήταν θερμός υποστηρικτής της συχνής θείας Μετάληψης θεωρώντας, όμως, απαραίτητη προϋπόθεση την κατάλληλη πνευματική προετοιμασία μέσω του μυστηρίου της θ. Εξομολόγησης. Οι απόψεις του Βησσαρίωνος για τη συχνότητα της θείας Κοινωνίας δεν είναι γνωστές. Όπως προκύπτει από τη μαρτυρία του Αθανασί-

¹ Βλ. κώδ. 282 της Μονής Παντελεήμονος του Αγίου Όρους, *Περί μνημοσύνων*, 130-134. Βλ. και Παν. Χρήστου, *Πνευματική δραστηριότητα εις το Άγιον Όρος*, τ.3, 255-256· Κ. Ακριβοπούλου, *Το Κολλυβαδικό κίνημα*, 57.

² Μ. Γεδεών, *Ο Άθως*, 156. Ιεζεκιήλ Βελανιδιώτης, Αρχιμ., *Ανέκδοτος πατριαρχική εγκύκλιος*, 197-204· Νικ. Ζαχαρόπουλος, *Γρηγόριος Ε'*, 100-101.

³ Βασίλειος Καλλιακμάνης Πρωτοπρ., *Η διδασκαλία περί συχνής θείας Μετάληψεως*, 325.

ου Παρίου, κατά τη συζήτησή τους επήλθε κάποια διαφωνία, την οποία ο Βησσαρίων εξέφρασε με έντονο τρόπο. Περιγράφοντας ο Αθανάσιος Πάριος την εκρηκτική αντίδραση του συνομιλητή του σημειώνει χαρακτηριστικά: «ἀλλ' ἀντελήφθην ὅτι καθὼς εἶναι ἀδύνατον νὰ χυθῆ ῥακὶ εἰς τὸ πῦρ κ(αὶ) νὰ μὴν ἐκδοθῆ φλόξ, οὕτως εἶναι ἀδύνατον κ(αὶ) εἰς τὴν καρδίαν τοῦ βησσαρίωνος ἐκ μικρᾶς ἀντιλογίας νὰ μὴν ἐξαφθῆ ὀργὴ κ(αὶ) θυμός, κλονουμένης κ(αὶ) ἀστάτῳ σάλῳ κατεχομένης τῆς κάτω γένουος αὐτοῦ»¹. Τον χαρακτήρισε ως «παράφρονα»² και χρησιμοποιώντας το κοσμικό του ὄνομα τον αντιδιέστειλε ἀπὸ τον ομώνυμό του Μ. Βασίλειο σημειώνοντας: «ὁ ἀπὸ Ραψάνης τῆς Θεσσαλίας Βασίλειος, μανιακὸς ἀνὴρ καὶ τοῦ μεγάλου φωστῆρος ἀντίθετος»³. Τον κατηγορήσε ὅτι διερχόταν ὅλες τις Καλύβες⁴ των μοναχῶν, με σκοπὸ να πληροφορηθεῖ ποιος δεν τελεῖ μνημόσυνα την ημέρα της Κυριακῆς. Μνημονεύει χαρακτηριστικά την περίπτωση της συνάντησῆς του με τον διδάσκαλο Ἀγάπιο στις Καρυές, τον οποίο ρώτησε ο Βησσαρίων: «Εἰπέ μοι διδάσκαλε τί φρονεῖς περὶ τῶν ἐν Κυριακῇ γενομένων μνημοσύνων; Καὶ ὁ διδάσκαλος ἔφη· Διατί ἐρωτᾷς, τί φρονῶ ἐγὼ περὶ τούτου; Ναί, λέγει, ἐξετάζω, ἵνα ἴδω τί φρονεῖς, διατί ἀγαπῶ τὴν σωτηρίαν σου. Καὶ πάλιν ὁ διδάσκαλος λέγει αὐτῷ· Τοῦτο φρονῶ, ὅτι τρελλὸς εἶ σύ, δαιμονιά-

---

¹ Βλ. *Επιστολὴ Ἀθανασίου τοῦ Παρίου πρὸς τον λογιώτατον Κυπριανόν*, κώδ. 209 της Μονῆς Παντελεήμονος, φ.36β. Βλ. και Χ. Τζώγας, *Η περὶ μνημοσύνων ἔρις*, 38.

² Θεοδώρητος ιερομ., *Αθανασίου τοῦ Παρίου Δῆλωσις*, 58.

³ Ὁ.π., 92, 103.

⁴ Βλ. *Επιστολὴ Ἀθανασίου τοῦ Παρίου πρὸς τον λογιώτατον Κυπριανόν*, κώδ. 209 της Μονῆς Παντελεήμονος, φ.46β.

ρης και πρέπει σοι δεθῆναι εἰς ἄλυσον, ὅπως διαβασθῆς και ἔλθῃς εἰς τὸν νοῦν σου»¹. Αναφέρει, ἐπίσης, ὅτι ἡ κακεντρέχεια τοῦ Βησσαρίωνος ἔφτασε σε τέτοιο σημεῖο, ὥστε εἰσηγήθητε να πληρώνουν οἱ Κολλυβάδες ἐξ ἰδίων το χαράτσι τους, ἐνῶ για τους νομιμόφρονες μοναχοὺς να καταβάλλεται ἀπὸ το Κοινό ταμεῖο² των Μονῶν. Με ιδιαίτερη δριμύτητα ἐπέκρινε ο Αθανάσιος Πάριος τις πρωτοβουλίες του στις ἐρίδες των μοναχῶν σημειώνοντας: «οὗτος δὲ με τὴν ἔμφυτον αὐτοῦ προπέτειαν κ(αι) θρασύτητα, ὄρμηῖ κ(αι) κραυγῆ, κ(αι) θυμῷ ἀκατασχέτω κ(αι) ταῖς ἐκ τοῦ θυμοῦ λοιδορίαις, ὡς λίθοις, ὡς μᾶστιξιν, ὡς βέλεσι τοὺς πάντας καταπλήττων, κ(αι) καταδηματῶν, τυράννου σχῆμα, κ(αι) τρόπον, κ(αι) ἔργον ἐνδεικνύμενος»³. Φαίνεται ὅτι ο Βησσαρίων στράφηκε κατὰ των Κολλυβάδων με υπερβολικό ζήλο, ὅπως διαπιστώνεται και ἀπὸ μια ἐπιστολή (29 Μαΐου 1776) τοῦ Κολλυβά μοναχοῦ Χριστοφόρου⁴ προς τον Θεσ-

¹ Θεοδώρητος ἱερομ., *Αθανασίου τοῦ Παρίου Δήλωσις*, 102.

² Βλ. *Επιστολή Αθανασίου τοῦ Παρίου προς τον λογιώτατον Κυπριανόν*, κῶδ. 209 τῆς Μονῆς Παντελεήμονος, φ.46β.

³ Ὁ.π., φ.46α.

⁴ Ευχαριστῶ θερμὰ και ἀπὸ τη θέση αὐτὴ τη συνάδελφο κ. Αμοιρίδου Ευαγγελία που προθύμως μου παραχώρησε ἀντίγραφο τῆς ἀνωτέρω ἐπιστολῆς. Σύντομη περιληψὴ τῆς ἐπιστολῆς, βλ. Μιχ. Καλινδέρης, *Τα λυτὰ ἐγγράφα*, 22. Για τον λόγιο μοναχό Χριστοφόρο Προδρομίτη τον Αρτηνῶ, βλ. Κων. Νιάρχος, «Χριστοφόρος ο Προδρομίτης», *ΘΗΕ* τ.12, 364-365· Θεόδωρος Γιάγκου, *Χριστοφόρου Προδρομίτη Κανονικόν*, ἐκδ. Μυθονόμια, Θεσσαλονίκη 2007, 35-42· Συμεῶν Πασχαλίδης, *Το υμναγολογικὸ ἔργο*, 239-244.

σαλονίκης Δαμασκηνό, με την οποία ζητούσε την προστασία του από τους κατατρεγμούς που υφίστατο από τον φίλο του Βησσαρίωνα και την παρέμβασή του στην Ι. Σύνοδο, ώστε να μην καταδικαστεί. Η επιστολή του έχει ως ακολούθως:

(φ. 1^α) † Παναγιώτατε κύριε μοι κύριε Δαμασκηνέ,

Δέν υπέφερε τέλος πάντων ὁ γεροβησσαρί(ων)
χωρίς νά καταλάβῃ τήν βασιλεύουσαν / μέ ὄλον ὁποῦ
ἔχι μόνον δέν ἐπειράσθη παρά τινος, ἀλλά κ(αί) ἐπ'
ἀδείας ἀπάσης / κάθε σχεδόν Κυριακήν, κατὰ τήν ἀ-
νείκαστόν του ἐπιθυμί(αν), ἐξετέλει μνημόσυ / να κε-
κοιμημέ(νων) εἰς τήν κατ' αὐτόν νέαν σκήτην, καί εἴ-
τε ἀνευθύν(ως), εἶτε ὑπευ / θύν(ως), τὸ θεῖον, καί αὐ-
τός του τὸ ἰξεύρουσι. τὸ δὲ ἄξιον τῆς αὐτόσε ἀποδῆ /
μίας του δέν εἶν(αι), παρά, τῇ μέν, αὐτόθεν ὡς ἐξ ὀ-
ρους ὑψηλοῦ, νά εὐαγγε / λίσηται εἰς ὄλην τήν οἴκου-
μένην τῶν ἐν Κυριακῇ κολύβων τήν σύστασιν (καθώς
/ ἐντεῦθεν ἔτι, κ(αί) εἰς τοὺς περὶ αὐτόν ὄλους, κ(αί)
εἰς ἄλλους πολλοὺς παρ' αὐτοῦς, ἐνε / καυχῆσατο)
περιορίζωντας ὄλην του τήν πίστιν κ(αί) τήν ὀρθοδο-
ξί(αν) εἰς τήν τῶν κατὰ / Κυριακῇ κολύβων πρᾶξιν·
τῇ δέ, κ(αί) τοὺς μὴ ταῦτα τελοῦντας, μάλιστα / τὸν
αὐτοῦ χριστοφόρο(ν) ἐμέ, νά κατατρέξῃ, ἄν δυνηθῇ,
διὰ τῶν μέσων ὁποῦ / ἔχει· ἀλλ' ἐγὼ καίτοι γνωρίζω
ὅτι ἡ ὑμετέρ(α) ἐμβρίθεια ἀγαπᾷ τὸν / γεροβησσαρί-
ωνα, πέπεισμαι ὁμως ὅτι κ(αί) ἐμὲ οὐχ ἤττον, κ(αί)
πρὸ τῶν / ὄνο, τὸ δίκαιον. αὐτὸς ἴσως, καθὼς πρότε-
ρον σὺν τοῖς περὶ αὐτόν διὰ / γραμμάτων, ἔττι κ(αί)
τώρα διὰ λόγων ἐπιχειροῖσθαι ἐγκλήματά τινα καθ'
ἡμ(ῶν). / ἀλλ' ἡ ἔγγραφος καθ' ἡμᾶς ὁμολογία τῆς

Πίστεως μετὰ φρικτῶν ὄρκων, εὐ / ρίσκεται ἀκόμη εἰς τὴν μ(εγάλην) ἐκκλησί(αν), παρ' ἡμῶν ἀποστα-
 λείσα. λοιπὸν ἀφ' οὗ / ἡμεῖς ἐν ἡσυχία τοῦ καθ'
 ἡμ(ᾶς) μοναστηρίου ἀκολουθοῦμεν τὴν τάξιν, κατὰ
 / τὰ ἐν τοῖς συνοδικοῖς γράμμασιν ἐπιτιμητικὰ πα-
 ραγγέλματα, καὶ) παλαμναιοτάτας / ἀράς, τὴν πα-
 ρακαλῶ θερμοῦς (ἐπειδὴ ἰξεύρω ὅτι τῇ τοῦ θεοῦ χά-
 ριτι, ἰσχύει, / καὶ) διὰ τὴν προεδρί(αν) τοῦ θρόνου),
 καὶ) διὰ τοὺς ἐνόντας λόγους, καὶ) διὰ τὴν ἀγγίνοι-
 (αν), / νὰ μὴ συγχωρήσῃ νὰ γένηται καμμία ταραχὴ
 εἰς τὴν παραμικρὰν ταύτην / ἡσυχί(αν) ὅπου ἔχομεν.
 καὶ ἄν ὁ γεροβησσαρί(ων) δυνηθῆ νὰ συστήσῃ τὰ ἐν
 Κυ / ριακῇ μνημόσυ(να) ὄχι μόνον εἰς ταύτην τὴν οἰ-
 κουμένην, ἀλλὰ καὶ) εἰς ἄλλην (ἄν / ἦτον) μὲ ταῖς
 ὑγείαις του. ἀγκαλὰ δὲν πιστεύω ὅτι ὁ γεροβησσαρί-
 ων μὲ τὰς / λαυριωτικὰς, καὶ) τῶν ἀγιαννανιτῶν συ-
 στάσεις, θέλει ἰσχύσει ἐναντίον τῆς ἀρ / χαί(ας) ἐκ-
 κλησιαστικ(ῆς) συνηθεί(ας) (τὴν ὁποί(αν) καὶ) τὰ
 συνοδικὰ γράμματα βεβαιόνοσι, / (φ.1β) καὶ) τῶν
 μοναστηριακῶν τυπικῶν (μὲ ὄλον ὅπου αὐτὸς κάθε
 τυπικὸν ὅπου προ / φανῶς ἀπαγορεύει τὰ ἐν Κυρια-
 (κῇ) μνημόσ(υνα), τὸ λέγει πῶς εἶναι τοῦ μαλαξοῦ) /
 καὶ) νὰ ἐπιθήσῃ, ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς ὑμετέρ(ας) ἀρ-
 χιερατεί(ας) ζυγὸν ἐπὶ τὸν τράχηλ(ον) / τῶν κατὰ τὴν
 αὐτῆς ἐπαρχί(αν) ταύτην ἀδελφῶν, ὃν οὔτε αὐτοί, οὔ-
 τε οἱ πατέρες / αὐτῶν ἴσχυσαν βαστάσαι· ἐπειδὴ ὄχι
 μόνον τὰ μοναστήρια, ἀλλὰ καὶ αἱ κατ' / αὐτὰ σκῆ-
 ται, μάλιστα ἡ παλαιὰ τοῦ ἀγίου Δημητρίου(ου), τό-
 σους χρόνους μνημόσ(υνα) κε / κοιμημένων ἐν Κυ-
 ρια(κῇ) δὲν ἔκαμαν, πλὴν τῶν κατὰ τὴν ἀγί(αν) / Ἄν-
 ναν μον(αχῶν), καὶ) / αὐτοὶ ποτὲ μὲν ἀπὸ τοὺς ἐνοι-

κοῦντας κατὰ καιρούς ἐκεῖσε διδασκάλ(ους) ἐκωλύον-
το / ποτέ δέ, τοιούτων ἀπόντων, ἐκινουῦντο διὰ τοὺς
παραδί, καθὼς κ(αί) αὐτοὶ τους τὸ ὦ / μολόγ(ουν)
κ(αί) ἔτζι τὸ πρᾶγμα ἔτρεχεν ἕως τῆς τοιαύτης ταρα-
χῆς. Καί τὸ κατ' / αὐτὸν δὲ τὸν γεροβησσαρίωνα
σύγγραμμα ὁποῦ ἤδη ἔξ, ἢ κ(αί) ἐπέκεινα χρόνους /
μὲ τόσην σπουδὴν τῆς ψυχῆς μετὰ τῶν περὶ αὐτὸν
συγκροτεῖ ὑπὲρ τῶν ἐν Κυρια(κῆ) / κολύβων, πολλὰ-
κις ἐπεθυμήσαμεν νὰ ἰδοῦμεν, κ(αί) ἀνάξιοι τῆς ἐ-
κειν(ου) θέας ἐ / φάνημεν. Ἐγὼ κ(αί) μετὰ τὴν τῶν
συνοδικῶν γραμμάτων ἀποστολὴν, κ(αί) τὴν / ὑμε-
τέρ(αν) ἔγγραφον συμβουλήν, ἐμάκρυνα συσταλεις
κατ' ἐμαυτόν, κ(αί) ἦλθον / εἰς τὴν τοῦ Προδρόμ(ου)
Ἰβηρητικῆν σκήτην, χωρὶς νὰ γράφω, ἢ νὰ λαλῶ εἰς
τὸ ἐ / ξῆς περὶ τούτων, καταφρονήσ(ας) κ(αί) τῆς μι-
κρᾶς τῆς ἐν τῇ Νέα σκήτη καλύ / βης μου, εἰς τὴν ὀ-
ποί(αν) ἀρκετὰ εἶχον κοπιάσει. ἐμάκρυνα δέ, κ(αί) τῆς
εἰρή / νης ὀρεγόμε(νος), κ(αί) τὰ συνοδικὰ φοβούμε-
(νος) ἐπιτίμια. ἀλλ' ἐπειδὴ κ(αί) τῶρα αὐτὸς / ὄρμη-
σεν αὐτόσε μὲ τοιαύτας καυχῆσεις ὁποῦ προεῖρηκα,
μὲ ἐπαρακίνη / σαν οἱ φίλοι κ(αί) εἰς τὴν ὑμετέρ(αν)
εὐμένειαν νὰ γράψω, κ(αί) εἰς τὸν ἅγιον Ἱερισσοῦ· /
εἰς αὐτὴν μὲν, ὡσὰν ὁποῦ δύναται κατὰ πάντα νὰ βο-
ηθῆσῃ τοῖς πράγμασιν· / εἰς ἐκεῖνον δέ, ὡσὰν ὁποῦ
κ(αί) αὐτόπτης, κ(αί) αὐτήκοος ὄντας τῶν πραγμά-
των, / κ(αί) μαρτυρῶν, κ(αί) ἀναθυμίζων αὐτὴν, θέλει
εἰσακούεται, ὣν κ(αί) αἱ ἀγία εὐχαὶ / εἶησάν μου εἰς
βοήθειαν.

αψος' μαίτου κθ'

τοῦ ταπεινοῦ τῆς δούλ(ου) χριστοφόρου μο(ναχοῦ).

Ο Αθανάσιος Πάριος αναφέρει ότι μόνο μια φορά αναμείχθηκε στις έριδες του Αγίου Όρους, όταν μαζί με τον Θεσσαλονίκης Δαμασκηνό φιλονίκησε με τον Βησσαρίωνα στο κελί του Ιωακείμ του Ιβηρίτη περί του ζητήματος των εικόνων¹. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του, ο Βησσαρίων υποστήριζε ότι κατά τη μεταφορά των εικόνων από το κοινό στο άγιο απαιτείται η καθιέρωσή τους με ευχή και μυρισμό: «κοινήν κ(αι) ἄτιμον τὴν εἰκόνα φρονῶν, ὡς ἀπήρησεν ὁ ζωγράφος μένουσαν, ἐζήτει καθὼς κ(αι) μέχρι τοῦ νῦν ζητεῖ νὰ καθιεροῦνται δι' εὐχῆς κ(αι) μυρισμοῦ, ἵνα κατὰ τὴν φλυαρίαν τῶν εἰκονομάχων, ἐκ τοῦ κοινοῦ εἰς τὸ ἅγιον μετενεχθῆ»². Αντιθέτως, ο ίδιος, χαρακτηρίζοντας την άποψη αυτή ως εικονομαχική, φρονούσε ότι «διὰ νὰ γένουν ἱεραὶ, ἅγιοι καὶ ἄξιοι προσκυνήσεως δὲν χρειάζονται ἐξωθεν εὐχὴν καὶ ἁγιασμὸν ἐπέισακτον, ἐπειδὴ αὐτόθεν, τούτέστιν ἀπὸ τὸν ἰδίον τους τύπον καὶ σημασίαν ἔχουσι τὸν ἁγιασμὸν»³.

Σχολιάζοντας ο Π. Κοδρικᾶς την Κολλυβαδική έριδα σημειώνει: «αὐτὴ ἡ νηπιώδης Σχολαστικὴ φιλονεικία προήχθη εἰς τοσοῦτον βαθμὸν ἔριδος καὶ διχοστασίας, ὥστε ὁ βρασμὸς τῶν ἐνθουσιασμένων πνευμάτων κατήντησε τοῦς

¹ Χ. Τζώγας, *Η περί μνημοσύνων έρις*, 38, 131.

² Βλ. *Επιστολή Αθανασίου του Παρίου προς τον λογιώτατον Κυπριανόν*, κώδ. 209 της Μονής Παντελεήμονος, φ.36α.

³ Θεοδώρητος ιερομ., *Αθανασίου του Παρίου Δήλωσις*, 122. Βασίλειος Καλλιακμάνης Πρωτοπρ., *Η χρήση του Δεκαλόγου στην Τουρκοκρατία. Ηθική και ποιμαντική διερεύνηση*, Θεσσαλονίκη 1988, 102-103.

φατριαστάς εἰς χειρομαχίαν»¹. Σ' αυτήν την οξύτητα των ταραχῶν αποδόθηκε και η διάπραξη εγκλημάτων² στο Ἅγιον Ὅρος. Οἱ Κολλυβάδες αἰσιοποίησαν δύο πνιγμένους μοναχοὺς, τον καλλιγράφο ιερομόναχο Παῖσιο και τον γέροντά του Θεοφάνη, και συνέθεσαν προς τιμὴν τους εγκωμιαστικούς ὕμνους. Στην ἑνάτη ωδή του Κανόνα γι' αὐτούς τους αἰσιοποιημένους μοναχοὺς σημειώνεται κατὰ του Βησσαρίωνος: «διήνοιξας τὸ στόμα σου μιὰρὲ βησσαρίωνα παγκάκιστε ἄρειε οὐκ ἐν ὠδαῖς, ἀλλ' ἐν βλασφημίαις κατὰ χριστοῦ»³. Τον Βησσαρίωνα και τον πρῶην Χαλεπίου Γεννάδιο θεώρησε ο Αθανάσιος Πάριος ως ηθικούς αυτουργούς αὐτῶν των εγκλημάτων «ἐμάθαμεν καὶ ἐβεβαιώθημεν ὅτι

---

¹ Βλ. Μελέτη της κοινῆς ἐλληνικῆς διαλέκτου παρά Παναγιωτάκη Καγκελαρίου Κοδρικά του ἐξ Αθηνῶν πρῶην Μεγάλου Γραμματικῆς της Αυθεντείας Βλαχίας και Μολδαυίας, ἐκδοθεῖσα φιλοτίμω δαπάνῃ των ευγενῶν και φιλογενῶν κυρίων Αλεξάνδρου Πατρινού και ἀδελφῶν Ποστολάκα, ἐν Παρισίῳ 1818, τ.1, σ.ιθ' σημ.: Π. Χιώτης, Αναπλήρωσις εἰς την Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν, 239, σημειώνει: «Τοσοῦτον δὲ ἐπηύξησεν ἡ ἔρις ἐν τῷ Ἄθωνι, ὥστε ἐπίσθησαν εἰς χεῖρας οἱ ἀντιδοξοῦντες, και οἱ ὑπερισχύσαντες ἐβύθιζον τοὺς νικωμένους μοναχοὺς εἰς τὴν θάλασσαν και ἐξώριζον τῶν Μονῶν».

² Βλ. κώδ. 281 της Μονῆς Παντελεήμονος, *Περὶ των συμβάντων ἐν τη Ἱερᾷ Μονῇ του Αγίου Διονυσίου*, 150. Βλ. και *Ἐπιστολὴ Αθανασίου του Παρίου προς τον λογιώτατον Κυπριανόν*, κώδ. 209 της Μονῆς Παντελεήμονος, φ.47^α-47^β. Θεοδώρητος ιερομ., *Αθανασίου του Παρίου Δήλωσις*, 23 σημ. 25, σσ. 32, 94-100· Χ. Τζώγας, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις*, 75-78.

³ Βλ. κώδ. 281 της Μονῆς Παντελεήμονος, *Περὶ των συμβάντων ἐν τη Ἱερᾷ Μονῇ του Αγίου Διονυσίου*, 148-149. Βλ. και Χ. Τζώγας, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις*, 79-80.

ὁ Χαλεπίου καὶ ὁ Βησσαρίων περιεπάτησαν τριγύρω μυστικῶς τρόπῳ καὶ ἐζήτησαν γνώμην, ἵνα φέρωσι τοὺς ληστές εἰς τὸ Ὅρος καὶ φονεύσωσι τοὺς προειρημένους καὶ καθαρίσωσι, λέγει, τὸ Ὅρος ἀπὸ τοὺς φαρμασόνους¹.

Διαφορετικὴ ἀπόψη γιὰ τὴν ἀνάμειξη τοῦ Βησσαρίωνος στὶς ἐρίδες τοῦ Ἁγίου Ὁρους διατύπωσε ὁ συμμαθητὴς τοῦ Σέργιος Μακραιός². Σὲ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν πνευματικὸ τοῦ Κοινού τοῦ Ἁγίου Ὁρους Κύριλλο (1776)³ ἐπαίνεσε τὸν Βησσαρίωνα καὶ χαρακτήρισε ὡς ὀρθὴ ἐνέργεια τὴν προσφυγὴ τοῦ στὴ Μ. Ἐκκλησία γιὰ τὴν εἰρήνευση τῶν μοναχῶν, ποὺ βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπήρεια τοῦ «νεκροφόρου πνεύματος». Ἀκόμη, στὴν περίπτωση ποὺ ἡ συνοδικὴ ἀπόφαση δὲν θὰ ἔφερνε τὴν ποθητὴ εἰρήνευση τῶν ἀντιμαχομένων, ἀπευχόταν τὴν περαιτέρω ἐμπλοκὴ τοῦ στὶς ἐρίδες.

Ἡ ἀντικειμενικὴ ἀποτίμησις τῆς ἀνάμειξης τοῦ Βησσαρίωνος στὴ θεολογικὴ διαμάχη καθὼς καὶ ἡ ἐξακρίβωσις τῆς ἐντιμότητος τῶν ἐνεργειῶν τοῦ γιὰ τὴν εἰρήνευση τῶν ἀντιμαχομένων ἀγιορειτῶν μοναχῶν ἐμφανίζει ἀρκετές δυσκολίες, δεδομένου ὅτι δὲν υπάρχουν στὴ διάθεσις τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρευνας κείμενα τῶν Ἀντικολλυβιάδων. Τὰ προ-

---

¹ Θεοδώρητος ἱερομ., *Ἀθανασίου τοῦ Παρίου Δήλωσις*, 101.

² Ὁ Σέργιος Μακραιός ἦταν συμμαθητὴς τοῦ Βησσαρίωνος κατὰ τὴν περίοδο τῆς σχολαρχίας τοῦ Ευγενίου Βούλγαρη στὴν Ἀθωνιάδα Ἀκαδημία καὶ στὴν Πατριαρχικὴ Σχολὴ τῆς Κωνσταντινούπολης, βλ. Ἀνώνυμος, «Ευγένιος ὁ Βούλγαρης», *Πανδώρα ΙΑ'* (1860-1861), 245. Τ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλὴ τοῦ Γένους Σχολή*, τ.1, 427· Νικ. Ζαχαρόπουλος, *Σέργιος Μακραιός*, 51-53.

³ Μ. Γεδεών, *Ἐπὶ δύο ετεροδιδασκαλιῶν*, 41-42.

σωπικά μίση και πάθη, που καλλιεργήθηκαν από την ένταση των συγκρούσεων, συσκοτίζουν την ιστορική αλήθεια των γεγονότων. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι για την επίλυση των θεολογικών ζητημάτων και την ειρήνευση των αντιμαχόμενων παρατάξεων προσέφυγε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, του οποίου τις συνοδικές αποφάσεις σεβάστηκε και τήρησε. Ακόμη και αν αληθεύουν οι περί εριστικότητας¹ του χαρακτήρα του πληροφορίες των αντιπάλων του, αγωνίστηκε με ζήλο για την επικράτηση του πνεύματος της Ορθόδοξης χριστιανικής Παράδοσης², όπως αυτό εκφράστηκε και στις περί της έριδας συνοδικές αποφάσεις που προαναφέρθηκαν. Ιδιαίτερο σεβασμό και προσήλωση προς την Ορθόδοξη χριστιανική Παράδοση επέδειξαν, ασφαλώς, και οι Κολλυβάδες, οι οποίοι αγωνίστηκαν με θέρμη για την απαρέγκλιτη τήρηση του τυπικού της χριστιανικής λατρείας, την κάθαρση της εκκλησιαστικής ζωής από κάθε ξένο στοιχείο και την επιστροφή στην παράδοση των Πατέρων της Εκκλησίας.

Μέσα από τις θεολογικές συζητήσεις και τις έντονες διαφωνίες των δύο παρατάξεων δόθηκε η ευκαιρία να μελετηθούν πιο επισταμένα τα συγγράμματα των Πατέρων της Εκκλησίας και να προβληθεί η ησυχαστική παράδοση των αγιορειτών μοναχών. Ας σημειωθεί πως μεταξύ των Κολλυβάδων υπήρξαν και πολυγραφότατοι λόγιοι με αξιόλογη θεολογική κατάρτιση και ασκητικό βίο, οι οποίοι συ-

---

¹ Χ. Τζώγας, *Η περί μνημοσύνων έρις*, 38.

² Για την Ορθόδοξη χριστιανική Παράδοση, βλ. ενδεικτικά Γ. Μαντζαρίδης, *Χριστιανική Ηθική*, Θεσσαλονίκη 1976, 73.

ναριθμήθηκαν στο Αγιολόγιο¹ της Εκκλησίας, όπως είναι: ο Άγιος Μακάριος Κορίνθου² (17 Απριλίου), ο Άγιος Νι-

¹ Γεώργιος Μεταλληνός, Πρωτοπρ., *Το φιλοκαλικό κίνημα των Κολλυβάδων*, 23. Θεόδωρος Ζήσης, Πρωτοπρ., «Η επικαιρότης της διδασκαλίας του Αγίου Αθανασίου του Παρίου», στην έκδοση: *Η Εκατονταπυλιανή και η χριστιανική Πάρος*, ο.π., 394-395, όπου σημειώνει τα έτη των πράξεων ένταξής τους στο Αγιολόγιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

² Για τον Άγιο Μακάριο Νοταρά βλ. Μ. Βασιλάκης, «Ο Κορίνθου Μακάριος ο Νοταράς. Ανέκδοτοι σελίδες», *Χιακά Εκκλησιαστικά Χρονικά* 2 (1950), 5-45· Β. Σκουτέρης, *Μακάριος Νοταράς μητροπολίτης Κορίνθου και το αναμορφωτικό έργο του (Η γενεά του Αγίου, ο βίος του, το έργο, τα συγγράμματά του και η Ακολουθία του)*, Αθήναι 1957· Ιωάν. Κωνσταντινίδης, «Κόρινθος», *ΘΗΕ* τ.7, 859, από παραδρομή τοποθετεί τη μνήμη του στις 27 Απριλίου ο ίδιος, «Μακάριος ο Νοταράς», *ΘΗΕ* τ.8, 486-489· Κων. Παπουλίδης, *Μακάριος Νοταράς (1731-1805) αρχιεπίσκοπος πρώην Κορινθίας*, [Εκκλησιαστικά εκδόσεις εθνικής εκατονπεντηκονταετηρίδος], Αθήναι 1974· Ηλίας Μαστρογιαννόπουλος, Αρχιμ., *Αναγεννητικό κίνημα. Παραφυσάδες των Κολλυβάδων*, Αθήναι 1986, 14-15· Σωτ. Χονδρόπουλος, *Μακάριος Νοταράς Αρχιεπίσκοπος Κορίνθου. Αφηγηματική βιογραφία*, Αθήνα 1999· Συμεών Πασχαλίδης, «Άγνωστα και αυτόγραφα υμνοαγιολογικά του Αγίου Αθανασίου του Παρίου σε αγιορειτικά χειρόγραφα», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος*, ο.π., 140-152, βλ. την Ακολουθία του Αγίου Μακαρίου· Νικόδημος Λαυριώτης ιερομ., «Άγνωστος αυτόγραφος Ακολουθία, ποίημα Αγίου Αθανασίου του Παρίου, εις τον Άγιον Μακάριον Αρχιεπίσκοπον Κορίνθου τον Νοταράν και έτερα έργα αυτού εν τη βιβλιοθήκη της Μεγίστης Λαύρας», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Άγιος*

κόδημος ο Αγιορείτης¹ (14 Ιουλίου) και ο Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος¹ (24 Ιουνίου).

Αθανάσιος ο Πάριος, ο.π., 175-194, παραθέτει την Ακολουθία του Αγίου Μακαρίου, που συνέθεσε ο Αθανάσιος ο Πάριος· Κ. Ακριβόπουλος, *Το Κολλυβαδικό κίνημα*, 78-84. Θεόδωρος Γιάγκου (επιμ.), «Βίος και Πολιτεία του εν αγίοις πατρός ημών Μακαρίου Αρχιεπισκόπου Κορίνθου του Νοταρά συγγραφείσα υπό του αιουδίου ιεροδιδασκάλου Αθανασίου του Παρίου», στην έκδοση: *Ο Άγιος Μακάριος αρχιεπίσκοπος Κορίνθου ο Νοταράς. Ασματική Ακολουθία, Βίος και Πολιτεία, Θαύματα, Χαιρετισμοί, Παρακλητικός Κανών*, [Ιερά Μονή Αγίων Κηρύκου και Ιουλίττης], Σιδηρόκαστρο 2005, 61-142.

¹ Βλ. ενδεικτικά: Βασ. Σφυρόερας, «Νικόδημος ο Αγιορείτης», *ΘΗΕ* τ.9, 500· Νικ. Ζαχαρόπουλος, «Ο Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης ως διδάσκαλος πνευματικής ζωής», ανάτυπο από *Χαριστήριο Τόμο προς τον Καθηγητήν Π. Χρήστου*, Θεσσαλονίκη 1967, 465-486· Θεόκλητος Διονυσιάτης, μοναχός, *Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης. Ο βίος και τα έργα του (1749-1809)*, Αθήναι ²1978· Νικόδημος Παυλόπουλος, Αρχιμ., *Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης*, [Εκκλησιαστικά εκδόσεις εθνικής εκατονπεντημονταετηρίδος], εν Αθήναις 1976· Κ. Ακριβόπουλος, *Το Κολλυβαδικό κίνημα*, 74-77· Χρίστος Κρικιώνης, *Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης. Βίος και συγγραφικόν έργον*, εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2001· βλ. και ενδιαφέρουσες εισηγήσεις στα: *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου: Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης ο Νάξιος – 250 χρόνια από την γέννησίν του, Υπό την αιγίδα της Ιεράς Συνόδου, Νάξος 14-17 Ιουλίου 2000*, έκδ. Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών, Αθήνα 2005· *Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συνεδρίου: Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης – 200 χρόνια από την κοίμησή του*, (3-5 Σεπτ. 2009), έκδ. Ιερού Κοινοβίου Οσίου Νικοδήμου, Πεντάλοφος Παιονίας 2011.

¹ Βασικό βιβλιογραφικό οδηγό για τον Άγιο Αθανάσιο Πάριο αποτελεί το έργο του συναδέλφου Χρήστου Αραμπατζή, *Αθανασίου του Παρίου Βιβλιογραφικά*, [έκδ. «Ιερόν Προσκύνημα Παναγίας Εκατονταπυλιανής Πάρου»], Θεσσαλονίκη 1998. Η επιστημονική έρευνα σχετικά με το βίο, τη δράση και τη διδασκαλία του Αθανασίου Παρίου εμπλουτίστηκε τελευταία από τις επιστημονικές ανακοινώσεις δύο Επιστημονικών Συνεδρίων, που διοργανώθηκαν από την Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας στο Ιερό Προσκύνημα της Παναγίας Εκατονταπυλιανής της Πάρου. Υπήρξαν δύο σχετικές εκδόσεις: α) *Η Εκατονταπυλιανή και η χριστιανική Πάρος, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (15-19 Σεπτ. 1996)*, υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου, Ιερά Μητρόπολις Παροναξίας, Ιερόν Προσκύνημα Παναγίας Εκατονταπυλιανής Πάρου, Πάρος 1998. Στην έκδοση αυτή οι εισηγήσεις που αναφέρονται στον Άγιο Αθανάσιο τον Πάριο είναι οι εξής: Θεόδωρος Ζήσης, Πρωτοπρ., «Η επικαιρότης της διδασκαλίας του Αγίου Αθανασίου του Παρίου», 387-400· Γεώργιος Μεταλληνός, Πρωτοπρ., «Η πατερική παράδοση στα αγωνιστικά έργα του Αγίου Αθανασίου Παρίου», 401-422· Κων. Μανάφης, «Αθανασίου του Παρίου ανέκδοτος διατριβή “Περί του ανίσως πρέπει τινάς να αφιερώνη εις τον ναόν του Θεού τα εις κοινήν ελθόντα χρήσιν, ήγουν εκείνα, οπού αυτός πρότερον ή εφόρεσεν ή άλλως πως εμεταχειρίσθη”», 423-460· Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Θύραθεν θεώρηση Αθανασίου του Παρίου», 461-466· Χρ. Κρικώνης, «Ορθόδοξη Παράδοση και Διαφωτισμός κατά τον Άγιο Αθανάσιο τον Πάριο», 467-487· Β. Φανουργάκης, «Αθανασίου Παρίου, “Επιτομή των θείων της πίστεως δογμάτων”». Η θεολογία του Αγίου Αθανασίου Παρίου», 489-498· Γ. Στογιόγλου, «Παραλειπόμενα και αντιλεγόμενα κατά την παραμονή του Αγίου Αθανασίου του Παρίου στη Μακεδονία (Ανέκδοτη επιστολή Ευγενίου του Βουλγάρεως προς τον

Αρχιμ. Αγάπιον τον Γαλατιστινόν», 499-522· Συμεών Πασχαλίδης, «Το υμνοαγιολογικό έργο του Αγίου Αθανασίου του Παρίου», 523-554· Yingxue Chen, *Οι περί παιδείας αντιλήψεις του Αγίου Αθανασίου του Παρίου και η αποτίμησή τους από λογίους της εποχής του* (διδ. Διατριβή Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη 2014.

β) *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος*, Ιερά Μητρόπολις Παροναξίας, Ιερόν Προσκύνημα Παναγίας Εκατονταπυλιανής Πάρου (Πάρος 29 Σεπτ. -4 Οκτ. 1998), Πάρος 2000. Οι επιστημονικές εισηγήσεις που συμπεριλαμβάνονται σ' αυτόν τον τόμο είναι οι ακόλουθες: Αθ. Καλαμάτας, «Ο βίος του Αγίου Αθανασίου του Παρίου. Χρονολογικά», 47-72· Χρήστος Αραμπατζής, «Ο Άγιος Αθανάσιος Πάριος στην ιστορική και θεολογική έρευνα», 73-86· Κων. Κωτσιόπουλος, «Οι διδάσκαλοι του Αθανασίου Παρίου και η επίδρασή τους σ' αυτόν», 87-100· Αθανάσιος Καραθανάσης, «Το διδακτικό έργο του Αθανασίου του Παρίου στην Θεσσαλονίκη και την Χίο», 101-118· Διον. Τσεντικόπουλος, «Βασικές κατευθύνσεις της διδασκαλίας του Αγίου Αθανασίου του Παρίου», 119-137· Συμεών Πασχαλίδης, «Άγνωστα και αυτόγραφα υμνοαγιολογικά του Αγίου Αθανασίου του Παρίου σε αμφορείτικα χειρόγραφα», 139-163· Νικόδημος Λαυριώτης ιερομ., «Άγνωστος αυτόγραφος Ακολουθία, ποίημα Αγίου Αθανασίου του Παρίου, εις τον Άγιον Μακάριον Αρχιεπίσκοπον Κορίνθου τον Νοταράν και έτερα έργα αυτού εν τη βιβλιοθήκη της Μεγίστης Λαύρας», 165-206· Κων. Μανάφης, «Αθανασίου του Παρίου ανέκδοτος επιστολή αντιρρητική γενομένη προς την παρά τινων περί του Κυριακού σώματος κακοδοξίαν», 207-248· Γεώργιος Μεταλληνός, Πρωτοπρ., «Τα λειτουργικά και λειτουργιολογικά έργα του Αγίου Αθανασίου του Παρίου», 249-255· ο ίδιος, «Το πρόβλημα της αθείας κατά τον Άγιο Αθανάσιο τον Πάριο», 375

Κατά των δοξασιών των Κολλυβάδων ο Βησσαρίων έγραψε και ένα σύγγραμμα «Περί Μνημοσύνων»¹, το οποίο

-393· Κων. Κασίνης, «Τα Ρητορικά Αθανασίου του Παρίου», 257-291· Ιωάννης Chivu, Πρωτοπρ., «Μεταφράσεις έργων του Αγίου Αθανασίου του Παρίου εις την ρουμανικήν γλώσσαν», 293-315· Βασίλειος Καλλιακμάνης, Πρωτοπρ., «Η διδασκαλία περί συχνής θείας Μεταλήψεως κατά τον Αθανάσιο Πάριο», 317-326· Θεόδωρος Ζήσης, Πρωτοπρ., «Ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς στα συγγράμματα και στη διδασκαλία του Αγίου Αθανασίου του Παρίου», 327-343· Μαρία Μαντουβάλου, «Το ιστορικό και οι λόγοι της σύγκρουσης του Αθανασίου Παρίου με τον Αδαμάντιο Κοραή», 345-353· Εμμανουήλ Καραγεωργούδης, «Πολιτικές και κοινωνικές διεργασίες στην Ευρώπη και στην Ανατολή και η στάση του Αγίου Αθανασίου του Παρίου», 355-362· Λέων Μπρανγκ, «Άγιος Αθανάσιος Πάριος και Απόστολος Μακράκης. Ομοιότητες και διαφορές», 363-374· Δημ. Γόνης, «Αθανάσιος ο Πάριος και οι Σλάβοι με αφετηρία το βίο του Αγίου Κλήμεντος», 395-413· Στέφανος Ήμελλος, «Αθανασίου του Παρίου “Περί Παραδόσεως”», 415-426. Ο Β. Μακρίδης, «Ορθόδοξη Εκκλησία και Διαφωτισμός στη νεότερη Ελλάδα: Θρησκευτικές ιδεολογικοποιήσεις μιας αντιπαράθεσης», *Ίστωρ* τχ.12 (2001), 176-180, προβαίνει σε κριτικό σχολιασμό των ανακοινώσεων των δύο συνεδρίων και επισημαίνει τάσεις μυθοποίησης και υπέρμετρης εξιδανίκευσης της προσωπικότητας του Αθανασίου Παρίου.

¹ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς*, 210. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική φιλολογία*, 571· Μ. Γεδεών, *Ο Άθως*, 153· Χ. Πούλιος, *Κατάλογος των εν τοις γράμμασι*, 174· Ν. Μπουγάτσος, *Βησσαρίων*, 854· Δ. Χατζηγιάννης, «Θεσσαλοί λόγιοι», *Θεσσαλικά Χρονικά* τ.7-8 (1959), 300· Β. Κοντοβάς, *Η περί μνημοσύνων έρις*, 579.

στην πραγματικότητα ήταν συλλογικό έργο¹ και η συγγραφή του είχε αρχίσει κατά το 1770. Ο μοναχός Χριστοφόρος, που ανήκε στην ομάδα των Κολλυβάδων, το αναζήτησε για να το μελετήσει, αλλά, όπως αναφέρει σε μια επιστολή του (29 Μαΐου 1776)², δεν κατάφερε να το βρει. Φαίνεται ότι το έργο αυτό ή δεν είχε ολοκληρωθεί ακόμη ή σκόπιμα οι συγγραφείς του το απέκρυπταν από τους αντιπάλους τους. Σύμφωνα με τον Ζαβίρα³, το σύγγραμμα αυτό ήταν αποθησαυρισμένο στη Σκήτη της Αγίας Άννας και στη Σκήτη του Αγίου Παύλου. Ο Γεδεών⁴ το αναζήτησε, αλλά δεν το βρήκε, ούτε και οι σημερινοί κατάλογοι χειρογράφων⁵ το μνημονεύουν. Ο Αθ. Χρυσοβέργης πιθα-

---

¹ Βλ. την ανωτέρω επιστολή του μοναχού Χριστοφόρου προς τον Θεσσαλονίκης Δαμασκηνό. Μιχ. Καλινδέρης, *Τα λυτά έγγραφα*, 22.

² Ο.π.

³ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα*, 210.

⁴ Μ. Γεδεών, *Ο Άθως*, 154 σημ., σημειώνει: «ή δὲ ἱστορία Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, ἧς μέμνημαι, περὶ κολουβάδων περιῆλθεν εἰς γνῶσιν μου ἐξ ἰδιωτικοῦ χειρογράφου· μὴ ἰδὼν ποτε τὴν ὑπὸ Βησσαρίωνος γραφεῖσαν οὐδὲν ἀκριβὲς εἰπεῖν δύναμαι ἂν ἢ εἰς Πάριον ἀποδιδομένη ἢ ἢ τοῦ Βησσαρίωνος.» Βλ. και C. Papoulidis, *Nicodème I' Hagiorite*, 298.

⁵ Βλ. Σπ. Λάμπρος, *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους ελληνικῶν κωδίκων*, εν Κανταβρυγία της Αγγλίας 1895, τ.1-2· Ευλόγιος Κουρίλας, «Κατάλογος αγιορειτικῶν χειρογράφων. Μέρος Β'. Κώδικες της Σκήτης της Αγίας Άννης, εν τοις ορίοις της Λαύρας διακειμένης, μη περιεχόμενοι εν τω καταλόγω του Λάμπρου. Κώδικες του Κυριακού της Σκήτης», *Θεολογία* 15 (1937), 239 και εξής· Λίνος Πολίτης,

νολογεί ότι το ανώνυμο χειρόγραφο έργο «Φραγγέλιον ᾧ ἀπορραπίζονται οἱ ἐν τῷ ἱερῷ τῆς τοῦ Χριστοῦ Αναστάσεως ἀσχημονοῦντες, ἦτοι οἱ ἐν τῇ Κυριακῇ νεχρολογοῦντες»¹ αποτελεί μια αντιρρητική ανασκευή του «Περί μνη-

---

σε συνεργασία με Μ. Μανούσακα, *Συμπληρωματικοὶ κατάλογοι χειρογράφων Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 1973.

¹ Αθ. Χρυσοβέργης, *Οἱ θεολογικὲς κατευθύνσεις του πατριάρχου Καλλινίκου Γ΄*, 144, ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ τοῦ χειρογράφου, ποῦ εἶναι ἀποθησαυρισμένο στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἱεράς Μονῆς Ευαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου τῆς Σκιαθτοῦ, ἀμφισβητεῖ τὴν πατρότητά του καὶ συμπεραίνει ὅτι γράφτηκε «ὑπὸ τινος ζῆλωτοῦ τῆς ἀρχαίας παραδόσεως», σύμφωνα με τὴν ἀναγραφή του χφ., καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν Αθανάσιο Παρίο, ὅπως ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν πρῶν Μητρ. Ηλείας Αντώνιο, «Κατάλογος χειρογράφων καὶ ἐντύπων τῆς ἐν Σκιαθῶ Ι. Μονῆς Ευαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου», *Θεολογία* 32 (1961), 395 κῶδ. 43 καὶ σ.409 κῶδ. 83. Ο Αθ. Καλαμάτας, *Αθανάσιος ὁ Παρίος (1721-1813). Ἐκκλησία καὶ φωτισμένη Ευρώπη: ἰδεολογικὲς ἀντιθέσεις. Ἡ Βυζαντινοορθόδοξη Παράδοση καὶ ἡ Κολλυβαδικὴ ἐρίδα*, [Μεταπτυχικὴ ἐργασία, Α.Π.Θ.], Θεσσαλονίκη 1992, 84, ἀναφέρεται στὸ ἴδιο χφ., ἀλλὰ τὸ ἐπιγράφει με τὸν τίτλο: *Φραγγέλιον, δι' οὗ μετὰ τῆς προσηκούσης αἰσχύνῃς πόρρω τῆς των πιστῶν ὁμηγύρεως ἀποβάλλονται οἱ πάντῃ ἀναιδῶς καὶ ψευδῶς τας θείας στρεβλῶντας γραφάς*. Ο Χρ. Αραμπατζῆς, *Αθανασίου τοῦ Παρίου Βιβλιογραφικά*, 38, σημειώνει ὅτι τὰ δύο αὐτὰ ἔργα δὲν ταυτίζονται καὶ ἐντάσσει τὸν 43^ο κῶδικα τῆς Μονῆς τοῦ Ευαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου στα ἀμφιβαλλόμενα ἔργα τοῦ Αθανασίου Παρίου. Βλ. τὴ χρηστικὴ ἐκδόση τοῦ «Φραγγελίου» στὸ Παράρτημα τῆς ἐμπεριστατωμένης μελέτης τοῦ συναδέλφου Αρχιμ. Νικοδήμου Σκρέττα, *Ἡ θεία Ευχαριστία καὶ*

μοσύνων» έργου του Βησσαρίωνος. Δυστυχώς, η απώλεια του ενδιαφέροντος αυτού αντικολλυβαδικού συγγράμματος στερεί από την επιστημονική έρευνα τη δυνατότητα μιας πληρέστερης διερεύνησης της έριδας των μνημοσύνων, διότι μέσω αυτού θα αποσαφηνίζονταν αφενός η θεολογική θεμελίωση των αντιλήψεων των Αντικολλυβάδων και αφετέρου τα κίνητρα και το κριτήριο της λειτουργικής μεταρρύθμισής τους. Πάντως, φαίνεται ότι δεν διακατέχονταν από πνεύμα εκκοσμίκευσης, αλλά σέβονταν την εκκλησιαστική Παράδοση και προσπαθούσαν με θεολογικά κριτήρια να εντάξουν τις καθημερινές ανάγκες τους στη λατρευτική ζωή της Εκκλησίας.

Οι Κολλυβάδες προσφωνούσαν τον Βησσαρίωνα ως διδάσκαλο, αλλά δεν είναι γνωστό αν πράγματι αυτός συνέχισε τη διδακτική του δράση και στο Άγιον Όρος. Ασφαλώς, θα μπορούσε να επιδοθεί με επιτυχία σ' αυτό το λειτούργημα, δεδομένου ότι υπήρξε ένας από τους άριστους μαθητές του Ευγενίου Βούλγαρη, φαίνεται όμως ότι προτίμησε την αυστηρή άσκηση¹ του μοναχικού βίου. Αναφέρεται ότι μόνο τις Κυριακές και τις μεγάλες εορτές άφηνε το ησυχαστήριό του για να μεταβεί στο ναό, να λάβει τη θεία Κοινωνία και να επικοινωνήσει με τους άλλους μοναχούς. Ο Σέργιος Μακραίος σημειώνει ότι «τὸν ἤσυχον ἐν δσιότητι βίον προελόμενος ἐν βαθυτάτῃ ἡσυχίᾳ καὶ διηνεκεῖ καὶ ἀπαύστῳ μελέτῃ τῶν θείων Γραφῶν τὴν θεωρίαν

τα προνόμια της Κυριακής κατά τη διδασκαλία των Κολλυβάδων, εκδ. Μυθονία, Θεσσαλονίκη 2008.

¹ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα*, 211. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική φιλολογία*, 572.

κατέλαβε»¹. Συνεπώς, η εμπλοκή του στις θεολογικές έριδες των μοναχών του Αγίου Όρους δεν πρέπει να εκληφθεί ως μια προσπάθεια εκκοσμίκευσης της Εκκλησίας και υποτίμησης της πατερικής παράδοσης.

4.4 Συγγραφικό έργο

Εκτός από το προαναφερθέν σύγγραμμα «*Περί Μνημοσύνων*», ο Βησσαρίων έγραψε και άλλα έργα. Κατά το 1790 απέστειλε μια επιστολή προς τον συμπατριώτη του φιλόμωσο Επίσκοπο Πλαταμώνος Διονύσιο «*Περί του πῶς δεῖ ἀρχιερατεύειν*»², με την οποία διέκρινε τους αληθινούς από τους υποκριτές ποιμένες αντλώντας στοιχεία από την Αγία Γραφή και τα συγγράμματα των Πατέρων της Εκκλησίας. Έγραψε, επίσης, το έργο «*Περί Οπτασιῶν*»³, και τη «*Συμφωνία των Ευαγγελιστῶν*»⁴, που μάλλον ταυτίζεται με το έργο του «*Η σύναψις της Καινῆς Διαθήκης ἥτοι*

---

¹ Σ. Μακραιοῦ, *Υπομνήματα*, 277.

² Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα*, 210. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική φιλολογία*, 572· Ν. Μπουγάτσος, *Βησσαρίων*, 854· Asterios Argyriou, «Remarques sur un traité contre les hérésies latines attribué à Anastasios Gordios», *Revue des Études Byzantines* 27 (1969), 234· Β. Κοντοβάς, *Η περί μνημοσύνων έρις*, 579.

³ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα*, 211. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική φιλολογία*, 572· Α. Argyriou, *Remarques sur un traité*, 234· Β. Κοντοβάς, *Η περί μνημοσύνων έρις*, 580.

⁴ Μ. Γεδεών, *Αποσημειώματα χρονογράφου*, 115.

τα τέσσαρα Ευαγγέλια εις εν ενωθέντα»¹, που εμπεριέχεται στον 17° (31°) κώδικα της Ι. Μονής Γρηγορίου του Αγίου Όρους. Σ' αυτό περιλαμβάνονται δέκα επιγράμματα², με τα οποία επαινείται η προσπάθειά του για τη σύναψη των τεσσάρων Ευαγγελίων. Εξ αυτών, δύο γράφτηκαν από τον Επίσκοπο Σταγών Παΐσιο, δύο από τον διδάσκαλο Ιωσήφ τον Βατοπεδινό, ένα από τον διδάσκαλο Κύριλλο τον εξ Αγράφων, ένα από τον ιεροδιάκονο Διονύσιο που ήταν αδελφός του Κυριλλου, δύο από τον διδάσκαλο Ματθαίο, ένα από τον Άγιο Νικόδημο τον Αγιορείτη και ένα από τον διδάσκαλο Χριστοφόρο τον Προδρομίτη. Τα εν λόγω επιγράμματα είναι τα ακόλουθα:

---

¹ Σπ. Λάμπρος, *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους*, τ.1, 46, κώδ. 564 (17) της Μονής Γρηγορίου. Βλ. και Απόστολος Γλαβίνας, «Ο μητροπολίτης της Φιλιππούπολης Παΐσιος (1818-1821) και η Μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου της Πετριτζονίτισσας», *Περί Θράκης* 1 (2001), 124-125.

² Βλ. Απόστ. Γλαβίνας, *Ο μητροπολίτης της Φιλιππούπολης Παΐσιος*, 125, μνημονεύει όλους τους συντάκτες επιγραμμάτων που τίμησαν το εν λόγω έργο του Βησσαρίωνα και δημοσιεύει τα επιγράμματα του Σταγών Παΐσιου. Τα υπόλοιπα επιγράμματα, που είχε στην κατοχή του, μου τα παραχώρησε ευγενικώς και μου εμπιστεύθηκε τη δημοσίευσή τους για το λόγο αυτό επιθυμώ και από τη θέση αυτή να του εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου. Η έκδοση των επιγραμμάτων γίνεται χωρίς ορθογραφικές διορθώσεις. Βλ. και Σπ. Λάμπρος, *Κατάλογος του Αγίου Όρους*, τ.1, 46, κώδ. 564 (17) Μονής Γρηγορίου. Σ. Πασχαλίδης, *Το υμναγολογικό έργο*, 243.

Ἐπιγράμματα τινων σοφῶν ἀνδρῶν τῶν παροικούντων ἐν τῷ ἁγίῳ Ὄρει τοῦ Ἄθωνος.

Τοῦ πανιερωτάτου καὶ σοφολογιωτάτου ἁγίου Σταγῶν κυρίου Παΐσιου¹, καὶ Ἐξάρχου τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας πρὸς τὴν ἱεράν σύναψιν τῶν Δ^{ων} Εὐαγγελίων.

Κόσμου οἶα τετρακτὺς παντὸς σώματ' ὀρεύει,
στοιχείων, ἄχρι τέρματος ἀραρότων
Ὡς δ' ἱερῶν, συνάφει εὐαγγελίων περισώζει,
ἐν ζωῇ κῆρας, αἰδίδω μερόπων
Εἶδ' ὄγε συνθείς, τίς σὺ πύθοιό τε καὶ πόθεν ἔστι;
κλήσει Βησσαρίων, θετταλικῆς πάτρης.

Ἄλλο

Σφαίραν μέρη τέτταρα, ποιοῦσι μίαν,
Εὐαγγελίων δ' ἤγε σύναψις ἴσων,
μνήμην πορίζει, εὐχερῆ Χριστοῦ βίου,
σπεῦσον γενέσθ' ἐπήβολον, τῆς δ' ὦ λάτρι.

---

¹ Για τον Σταγῶν Παῖσιο (1784-1808) καὶ τὴ μετέπειτα δράση του βλ. τὶς ἐμπεριστατωμένες μελέτες τοῦ Απόστ. Γλαβίνα, «Ο Κλεινοβίτης μητροπολίτης Φιλιππούπολης Παῖσιος Ευσταθίου (1818-1821)», στὴν ἐκδόση: *Θεσσαλονίκη καὶ Φιλιππούπολη σε παράλληλους δρόμους. Ἱστορία, τέχνη, κοινωνία, 18^{ος}-20^{ος} αἰῶνας*, [Πολιτιστικὴ Ἐταιρεία Επιχειρηματιῶν Βορείου Ἑλλάδος], Θεσσαλονίκη 2000, 71-86· *Ο μητροπολίτης τῆς Φιλιππούπολης Παῖσιος*, 113-133 καὶ 125 βλ. τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Παΐσιου· «Ο ἐπίσκοπος πρώην Σταγῶν Παῖσιος Ευσταθίου ὡς ἐπιστάτης τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς Κουρούτσεσμε τῆς Κωνσταντινούπολης», *Περὶ Θράκης* 4(2004), 143-156.

***

Τοῦ πανοσιωτάτου καὶ σοφολογιωτάτου Διδ(ασκάλου)
κυροῦ Ἰωσήφ Βατοπεδινόυ

Τετραχοβροντόκρουστον ἀγίαν λύραν,
μονηχοβροντόφωνον, ἤρμωσ' ἀρίστως
Βησσαρίων τρόφιμος ἀρετῆς μάλα
θεσσαλιώτης καὶ νεοσκητηότης.

ἕτερον

Θεωριῶν ὕψωμα, δογμάτων βάθος,
ένωτικὸν σύνταγμα τοῦ Θεοῦ λόγου,
ἡ θεία πυξίς εὐαγῶν μυστηπόλων,
συνῆπτε ἀριστα Βησσαρίονος πάρα,
ἀνδρὸς πικτοῦ καὶ σοφοῦ μονοτρόπου,
θεσσαλιώτου καὶ νεοσκητιότου.

***

Τοῦ πανοσιωτάτου καὶ σοφωτάτου διδασκάλου
κυρίου Κυρίλλου τοῦ ἐξ Ἀγράφων
Ἡὕθ' ὑποστάσεων τρισσὸν Τριάδος βασιλείης
Εἰς ἓν δὴ ἤκει, δισσὸν ἐς ἓν γε λόγου,
ὡς ῥὰ λόγιοι λόγοι, Εὐαγγελίων τετράς ἦδε,
εἰς ἓν δὴ ἤκει Βησσαρίωνος ὕπο.

***

Τοῦ λογιωτάτου ἐν ἱεροδιακόνις κυρίου
Διονυσίου τοῦ ἀδελφιδοῦ αὐτοῦ.

Εὐαγγελίων ἡ τετράς, εἰς ἓν καλῶς συνήφθη,
χειρὶ ἀνδρὸς οὐκ ἀφανοῦς, ἀλλὰ καὶ ἐλλογίμου,
τούνομα Βησσαρίωνος, μονάζοντος τὸν τρόπον

Χειρόγραφη Παράδοση

σύ δὲ τῆ εἰθισμένη σου, μέτιθι εὐλαβεία,
Ἰῶτα ἐν οὐκ ἤλλακται, οὐδὲ κεραία μία,
ἀλλ' ἕκαστος τρανότατα τὴν σάλπιγγα σαλπίζει,
καὶ μέλος ἐν ἀποτελεῖ, ἡδύ τε καὶ στωμύλον,
καὶ θαυμασίως τοὺς χρησμούς ἀδει Εὐαγγελίου.

***

Τοῦ σοφοῦ Διδασκάλ(ου) κυροῦ Ματθαίου
Εὐαγγελιστῶν εὐαγῶν τὴν τετράδα
καὶ εἰς ἐν ἀθρῶν, μὴ θροοῦ, ξυνημμένους
οὐχ εἷς ὁ τοῖς τέτταρσιν ἐμπνευσθεῖς λόγος;
Ἔστω δὴ ἡ ζύμπνοια, καὶ συμφωνία.

Ἄλλο

Τετραύλοιο σύριγγος ἐν ἀρμόνιον μέλος οἶον,
τὴν εὐαγγελίων πᾶσαν ἔχει τετράδα
μὴ σύ δ' ἄρ' ἦσσον τῷδ' ἐνὶ δῶς σέβας, ἤπερ ἐκείνη,
Εἷς νόος ἀμφοτέροι, εἷς λόγος αὔρα μία.

***

Τοῦ ὀσιωτάτου καὶ σοφολογιωτάτου κυροῦ Νικοδήμου
ῥεῖ μὲν ποταμῶν τετρακτὺς πρὸς τὴν ἄλλα,
ῥεῖ δ' αὖ τετρακτὺς, πρὸς σύναψιν τὴν Νέαν,
Εὐαγγελίων. Δεῦρ' ἴτ' ὦ χριστώνυμοι,
ἀντλεῖτε ὕδωρ, ἡδύ καὶ σωτήριον.

***

Τοῦ ὀσιωτάτου καὶ σοφολογιωτάτου Διδασ(κάλου)
κυροῦ Χριστοφόρου
ἀνθῶν ὀδμωδῶν πολλὰ εἰς ἐν εἰκράθη,

ρόδων, φέρε, κρίνων τε, Ναρκίσων, ἴων,
εὐωδίαν ἄφραστον οἶδεν ἐκφέρειν
ὡς ἡ τετρακτὺς θεία Εὐαγγελίων,
ταυτὸν γεγῶσα Βησσαρίωνι ἴδρει,
γνώσιν δίδωσι πᾶσιν ἐμφανεστάτην.

Από τα ανωτέρω επιγράμματα μαρτυρείται η καταγωγή του Βησσαρίωνος από τη Θεσσαλία, η λογιουσύνη του, η εγκαταβίωσή του στη Νέα Σκήτη, η ασκητική ζωή του και η φιλία του με τον Επίσκοπο Σταγών Παΐσιο, που ήταν τότε Ἐξάρχος του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο Ἄγιον Ὄρος, καθώς και με επιφανείς ασκητές και δασκάλους, που παροικούσαν στον Ἄθωνα, μεταξύ των οποίων, μάλιστα, συγκαταλέγονται και Κολλυβάδες με τους οποίους είχε συγχρουστεί, όπως είναι ο Ἅγιος Νικόδημος ο Ἀγιορείτης, ο Χριστοφόρος ο Προδρομίτης και ο Κύριλλος ο ἐξ Ἀγράφων.

Δεν είναι αποσαφηνισμένο, αν στα έργα του εντάσσεται και η «*Στηλίτευσις τῆς λατεινικῆς αἰρέσεως ἐν εἶδει διαλέξεως γραικοῦ μετὰ λατείνου, ποιηθεῖσα παρὰ Βησσαρίωνος ἱερομονάχου, εἰς ἣν ὁ μὲν λατεῖνος ἐρωτᾷ, ὁ δὲ γραικὸς ἀποκρίνεται*»¹, που περιλαμβάνεται στον κώδ. 604

---

¹ A. Argyriou, *Remarques sur un traité*, 229-234· ο ἴδιος, *Les exégèses Grecques de l' Apocalypse à l' époque Turque (1453-1821). Esquisse d' une histoire des courants ideologiques au sein du peuple Grec asservi*, [εχδ. Εταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν], Θεσσαλονίκη 1982, 309. Βλ. και G. Podskalsky, *Griechische Theologie*, 306, σημ. 1281. Πρβλ. Σπ. Λάμπρος, *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του*

της Ι. Μονής Ιβήρων (φ.279-303), καθότι στον τίτλο του διαγράφεται το όνομα «βησσαρίωνος» και αντί αυτού προστίθεται στο διάστιχο από άλλο χέρι το όνομα «γόρδιος» και στο περιθώριο η σημείωση «ἀπὸ τὰ μεγάλα βραγγιανά».

Ενδεχομένως, έγραψε και σατιρικούς στίχους κατά των Κολλυβάδων, όπως προκύπτει από την έμμεση μαρτυρία του Αθανασίου Παρίου: «αίρετικούς φεῦ, και άσεβεῖς ονομάζοντες, τούς όσους δέν θέλουν ίνα ψάλλωσιν Κόλλυβα τήν Κυριακήν, και σκώπτοντες και διακωμωδοῦντες αυτούς με σατυρικά τροπάρια οί άσκηται και μεγαλοσχήμενες»¹.

Ο Βησσαρίων απεβίωσε περί τις αρχές του ΙΘ' αιώνα². Η Ν. Παπαδημητρίου³ σημειώνει το έτος 1800, ενώ ο Γεδεών⁴, χαρακτηρίζοντας τους Αντικολλυβάδες πρώην Χαλεπίου Γεννάδιο, Βησσαρίωνα και Αθανάσιο Μεσολογγίτη ως «μάστιγες θεόδοτοι κατά τής αίρέσεως κολουβάδων», τοποθέτησε την αποβίωσή του στο έτος 1804.

Αγίου Όρους, τ.2, 183, κώδ. 4724 (604) της Μονής Ιβήρων, αποδίδει τη Σηγήλτευση στον Αναστάσιο Γόρδιο.

¹ Θεοδώρητος ιερομ., *Αθανασίου του Παρίου Δήλωσις*, 75.

² Κ. Σάθας, *Νεοελληνική φιλολογία*, 572. Πρβλ. Ν. Μπουγάτσος, *Βησσαρίων*, 854· Α. Argyriou, *Les exégèses Grecques*, 450· Ανώνυμος, «Βησσαρίων», *ΕΠΛΜ* τ.14, 171.

³ Νόννα Παπαδημητρίου, *Η επισκοπή Πλαταμώνος*, 102.

⁴ Μ. Γεδεών, *Αποσημειώματα χρονογράφου*, 115, από παραδρομή σημειώνει: «Χαλεπίου Γεράσιμος», ενώ στη σημ. της σ.116 γίνεται η διόρθωση: «ό δέ Χαλεπίου ώνομάζετο Γεννάδιος, ούχι Γεράσιμος».